

CONTINU ONDERZOEK BURGERPERSPECTIEVEN

KWARTAALBERICHT

2008 | 3

- Optimisme komt met opleiding
- Versombering over de economie
- Groepen werkenden
- Economische verwachtingen en opinieklimaat
- Vertrouwen in de eigen toekomst

PAUL DEKKER, TOM VAN DER MEER EN EEFJE STEENVOORDEN

Sociaal en Cultureel Planbureau

VOORWOORD

Op 15 oktober gaat het met de banken weer wat beter en met de beurs weer wat slechter dan een paar dagen ervoor. Het is nu 15 oktober en iedereen weet nu dat in het verleden behaalde resultaten geen garantie voor de toekomst zijn. Een eiland zonder bomen blijkt een financiële bananenrepubliek, een bankverzekeraar lost op in een bank die al bijna verdwenen was en de beurs maakt een duikvlucht tot bijna de helft van de koersen begin 2008. Dat het economisch allemaal wat minder zou gaan was verwacht, maar, dit lijkt op de mevrouw die in de eerste klasse bar van de Titanic om wat ijs in haar whisky vraagt en een complete ijsberg ziet binnenkomen. *'Less would have been so much nicer.'*

De respondenten in dit derde kwartaalbericht van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB) hebben in juli en augustus hun mening gegeven over de stand van het land en hun visie daarop. Velen twijfelden er niet aan dat economisch het tij aan het keren was, maar zelfs de bijna twee derde van hen die net als in eerdere metingen van mening was dat het 'met Nederland eerder de verkeerde kant op gaat' zal geen seconde gedacht hebben aan de ontwikkelingen van de afgelopen weken. Daarin onderscheidden zij zich ook niet van de financiële experts, de economen, de bankiers of de politici. In de hele wereld heeft iedereen als de spreekwoordelijke kip naar het onweer zitten kijken, vol onbegrip over de zelf veroorzaakte tsunami van ongedekte en ondebare schulden.

Hoe actueel ook, de recente gebeurtenissen – qua impact alleen te vergelijken met 9/11 zeven jaar geleden en ook bijna even onverwacht – maken dit derde kwartaalbericht onvermijdelijk gedateerd. Alles wat in augustus gedacht en gezegd werd heeft vooral waarde als een memento van een afgesloten tijdperk. Natuurlijk zullen we in het vierde kwartaal een vergelijking maken met de eerdere metingen van dit jaar, maar wel in het besef dat wat zich tot in het derde kwartaal als een heel gelijkmatige ontwikkeling presenteerde dan getekend is door een breuk, waarvan de breedte noch de diepte op dit moment is te voorzien.

Op een onverwachte manier sluit de financiële crisis wel aan bij een thema dat in dit kwartaalbericht veel aandacht krijgt. In het tweede

kwartaalbericht hebben we Nederlanders kunnen verdelen naar de mate waarin ze tevreden zijn en ook bereid zijn anderen vertrouwen te geven. Nu besteden we vooral aandacht aan de samenhang tussen verschillen in opleidingsniveau en het verschil in de mate waarin men het gevoel heeft dat het goed of slecht gaat met het land, de mate ook waarin men tevreden is met het leven en bijvoorbeeld vertrouwen heeft in de politiek. Mensen met weinig opleiding vinden niet alleen vaker dat het met Nederland meer de verkeerde kant op gaat, maar ook dat de overheid het slecht doet en dat je de politiek en de politici niet kunt vertrouwen. Bij mensen met een hoog opleidingsniveau is het beeld in belangrijke mate het spiegelbeeld daarvan. Zij zijn vaak aanzienlijk positiever en milder gestemd.

Het uitbreken van de financiële crisis en de politieke en maatschappelijke gevolgen lijken de meest wantrouwige en zelfs uitgesproken cynische burgers op het eerste gezicht gelijk te geven. Dat is echter niet het punt, al was het maar omdat hun visie op de wereld buiten hun eigen privéleven, waar ook zij vaak opvallend tevreden over zijn, al heel lang beleidsresistent blijkt. Ook als het heel goed gaat, gelooft men daar niet in. Wanneer in onderzoek keer op keer blijkt dat men meer directe inspraak wil, wijst ieder volgend onderzoek uit dat men geen gebruik maakt van de beschikbare of nieuw aangeboden mogelijkheden daartoe. Politieke partijen lezen in de houding van de burgers graag een gedragstendentie, maar waar cynisme en wantrouwen heersen is de intentie toch eerder om geheel af te zien van gedrag, omdat dit in ieder geval voor de eigen persoon en inzet als zinloos gezien wordt.

Voor het eerst is nu misschien een situatie ingetreden, waarin voor iedereen of bijna iedereen geldt wat voor cynici en zeker voor veel mensen met weinig opleiding al heel lang het geval is. Wat er door de financiële crisis in de wereld gebeurt, is qua oorzaak, omvang, complexiteit en consequenties nauwelijks meer te begrijpen en onttrekt zich in ieder geval aan ook maar het geringste gevoel nog controle te hebben. Niet alleen niet over het geheel, maar ook niet over de eigen situatie. De hoog opgeleide, goed geïnformeerde en zich goed informerende burger kon zich in veel gevallen

nog rationeel meester weten van de situatie, in staat ook om zelf uit te leggen wat het geval is of te volgen wat hem door experts uitgelegd werd. Dat is nu in deze financiële crisis even niet meer zo en dat blijkt ook wel uit het feit dat niemand over de toekomst meer weet te zeggen dan dat het uiteindelijk – na maanden of jaren – wel weer beter zal gaan. Dat is geen analyse, maar hoop die geput wordt uit de herinnering aan het beloop van eerdere crises.

Hoewel veel minder mensen dan enkele decennia geleden alleen een lage opleiding hebben, is het onvermogen nog te volgen en te begrijpen wat er gebeurt nu een groter probleem. Waar vroeger de ‘moeilijke’ dingen als het ware vanzelfsprekend werden gedelegeerd naar de eigen politieke en maatschappelijke leiders, de zaakwaarnemers van de gewone mensen, is dat nu door het wegvallen van de traditionele verzuilde structuren en van de leidraad van een ideologie die verleden en toekomst met elkaar verbond, veel meer een eigen verantwoordelijkheid geworden. Dat is vaak en voor velen te veel en dat wordt nog versterkt door de onontkoombaarheid van informatie over alles wat er in de wereld gebeurt. De beelden, de berichten en de commentaren zijn er *à la minute*, vaak zelfs in *real time*. Wie niet kan selecteren en abstraheren, kan niet anders dan negeren en proberen zo aan de informatie-overload te ontsnappen.

Komen door de financiële crisis de hoog- en de laagopgeleiden weer dichterbij elkaar, verenigd in wantrouwen en verbonden door cynisme tegenover de zelfbenoemde en zichzelf belonende ‘*masters of the universe*’? Dat moet in de vierde rapportage over de burgerperspectieven blijken, maar waarschijnlijk is het niet. Wie eraan gewend is ook voor de moeilijkste dingen een verklaring te vinden en een oplossing te ontwikkelen, gaat natuurlijk toch aan de slag om weer greep te krijgen op de situatie. Dat is wat in deze dagen zo zichtbaar is. De lang veel gesmaakte deskundige is weer in tel, zowel om uit te leggen wat er aan de hand is als om een oordeel te geven over de juistheid en effectiviteit van de genomen maatregelen ter beheersing van de crisis. De deskundige verwerft weer meer waardering en vertrouwen. Dat geldt ook voor degenen die politiek verantwoordelijk zijn voor de maatregelen om de crisis de baas te worden.

‘Mastery’ staat als streven tegenover cynisme, dat welhaast per definitie van actie afziet. Niet-handelen is nu een onverantwoorde luxe geworden en dat besef is ook weer algemeen aanwezig. Niettemin, als de mastery, het weer meester worden van de situatie, ook na langere tijd maar niet wil lukken, zal het waarschijnlijk toch minder het cynisme zijn dat zijn lelijke gezicht zal tonen dan de angst. Als de burgers het gevoel hebben dat de zekerheden van het bestaan - de redelijke waardevastheid van het geld, de verzekerdheid van pensioenen, de betrouwbaarheid van financiële instellingen – aan het wegvallen zijn, dan is het risico groot dat angst hun politieke oordeel en keuze gaat bepalen. Op de crisis wordt dan met een crisis gereageerd. Vooralsnog lijkt de crisis juist nieuwe energie te geven. Tot voor kort ondenkbare ingrepen in het financiële systeem blijken plotseling mogelijk te zijn en met groot vertoon van nationale en ook internationale eensgezindheid te kunnen worden doorgevoerd. Het is ook opvallend dat er voor deze maatregelen ook zowel economisch als politiek en maatschappelijk veel steun is. Het zal interessant zijn om te zien of in de vierde rapportage van het COB dit tot uitdrukking komt in meer vertrouwen in de politiek.

Prof. dr. Paul Schnabel
Directeur Sociaal en Cultureel Planbureau

Opzet van de rapportage

Over het enquête- en focusgroeponderzoek van het COB in het derde kwartaal van 2008 is meer informatie te vinden in de Verantwoording achterin en in het voorwoord van het eerste kwartaalbericht (Paul Dekker en Eefje Steenvoorden, COB-kwartaalbericht 2008|1, SCP juni 2008; te vinden op www.scp.nl). Om de kwartaalberichten op zichzelf leesbaar te houden is het onvermijdelijk om zaken te herhalen uit de vorige kwartaalberichten (COB 2008|1 en COB 2008|2).

In de vaste hoofdstukken 1 en 2 wordt met vooral kwalitatief materiaal (reacties op open enquêtevragen en discussies in focusgroepen) respectievelijk kwantitatieve gegevens (antwoorden op gesloten enquêtevragen) ingegaan op ontwikkelingen in maatschappelijke zorgen en aspiraties. Hoofdstuk 3 gaat, net als in de vorige edities, over groepen in de bevolking, nu over categorieën betaald werkenden. De thematische hoofdstukken 4 en 5 zijn gewijd aan economische verwachtingen op de korte termijn en aan persoonlijke toekomstverwachtingen op de langere termijn.

De bevindingen voor het derde kwartaal van 2008 worden naast die van de eerste twee kwartalen geplaatst, maar dat is veelal een te korte termijn voor echte veranderingen (of om overeenkomsten interessant te maken). Het monitorkarakter van de COB zal meer naar voren komen naarmate de tijd voortschrijdt. Dat biedt ook voor deze uitgave weer de ruimte om landenvergelijkende gegevens toe te voegen en standaard een bevolkingsindeling op te nemen in tabellen. Dit keer is dat een driedeling naar opleidingsniveau. Voor de focusgroepen zijn twee opleidingsniveaus onderscheiden.

BELANGRIJKSTE BEVINDINGEN

- Exact gelijk aan de eerste twee kwartalen van 2008 vindt 64% van de bevolking dat het met Nederland eerder de verkeerde dan de goede kant op gaat. Hoogopgeleiden zijn relatief positief gestemd. Van hen vindt 34% het de goede kant op gaan met Nederland, tegenover 18% onder laagopgeleiden.
- Laagopgeleiden zijn ook negatiever over de politiek en politici dan hoogopgeleiden; 18% respectievelijk 34% van hen meent dat de meeste politici bekwame mensen zijn. Laagopgeleiden zijn ook vaker voorstanders van meer burgerspraak (71%; hoogopgeleiden: 50%) en van sterke leiders (42%; hoogopgeleiden: 24%).
- De steun voor het lidmaatschap van de Europese Unie (EU) blijft in Nederland hoog. De steun voor toekomstige uitbreidingen van de EU is echter sinds 2002 afgenomen.
- Werknemers in de marktsector en in de (semi-)publieke sector en zelfstandigen verschillen in beperkte mate in oordelen over politiek en samenleving. Zo hebben publieke werknemers een positiever oordeel over politici en tonen zelfstandigen zich vaker voorstander van meer eigen verantwoordelijkheid van burgers. Zelfstandigen zijn minstens zo politiek betrokken als publieke werknemers.
- Hoewel Nederlanders pessimistischer zijn over de economie, verwachten ze slechts beperkte gevolgen voor hun persoonlijke financiële situatie. Ze menen zich wel te kunnen aanpassen of doen dat al. Eerder maken ze zich zorgen om de gevolgen van een verslechterende economie voor anderen.
- In nagenoeg alle lidstaten en kandidaat-lidstaten van de EU zijn burgers in het voorjaar van 2008 pessimistischer gestemd over de economische vooruitzichten dan in het najaar van 2007. Deze verandering hangt samen met de gelijktijdige verandering van het vertrouwen in de regering: hoe meer het optimisme over de economie is afgenomen in een land, hoe meer ook het politiek vertrouwen is afgenomen.
- Nederlanders zijn positief gestemd over hun eigen toekomst. Laagopgeleiden hebben hierover echter meer twijfels dan hoogopgeleiden, en zien ook meer gevolgen van maatschappelijke ontwikkelingen voor hun persoonlijke toekomst. Mensen achten hun eigen kinderen capabel om met toekomstige uitdagingen om te gaan, maar zien wel problemen voor de komende generaties als geheel.

1 HOE GAAT HET MET NEDERLAND?

Net als in de vorige kwartaalberichten beginnen we met de vraag hoe men het vindt gaan met ons land. Wat zijn de grootste problemen, wat zijn goede kanten van Nederland? Allereerst gaan we in op de vraag of het (iets meer) de verkeerde of de goede kant op gaat met ons land (we hebben bewust geen neutrale antwoordmogelijkheid gegeven). Uit tabel 1.1 blijkt dat 64% van de Nederlanders het iets meer of duidelijk de verkeerde kant op vindt gaan. Dit is exact hetzelfde percentage als in het eerste en tweede kwartaal van 2008. Ook het percentage mensen dat het iets meer of duidelijk de goede kant op vindt gaan is met 25% veranderd.

Waar in het tweede kwartaal speciale aandacht is gegeven aan leeftijdsgroepen, richten we ons nu op opleidingsniveau.¹ In tabel 1.1 is te zien dat er grote verschillen zijn tussen de opleidingsgroepen in hoe men het vindt gaan met Nederland. Hoe hoger men is opgeleid, hoe positiever het oordeel over de richting die Nederland op gaat en hoe minder vaak 'ik weet het niet' wordt geantwoord. Onder de laagopgeleiden vindt 67% het de verkeerde kant op gaan, onder de hoogopgeleiden is dat 56%. Onder hen vindt 36% het de goede kant op gaan, tegenover 19% onder de laagopgeleiden.

Vervolgens hebben we mensen gevraagd hun mening over Nederland toe te lichten. Dit wordt aanzienlijk vaker gedaan door mensen die het (iets meer) de verkeerde kant op vinden gaan (65%) dan door mensen die het (iets meer) de goede kant op vinden gaan (47%). Bovendien zijn de toelichtingen ook twee maal zo lang onder hen die het de slechte kant op vinden gaan als onder hen die het de goede kant op vinden gaan. Zij die het de goede kant op vinden gaan lichten dit soms toe met 'dat is een gevoel', wat bij hen die het de verkeerde kant op vinden gaan niet voorkomt. De mening dat het de verkeerde kant op gaat met Nederland wordt dus vaker beargumenteerd. Dit zagen we ook in vorige kwartalen. Hiervoor zijn twee verklaringen aan te dragen. Ofwel het is makkelijker om te beargumenteren waarom het de verkeerde kant op gaat dan waarom het de goede kant op gaat, ofwel mensen voelen meer de noodzaak een negatieve evaluatie met argumenten te ondersteunen. Er is ook een verschil naar opleidingsniveau in het aantal mensen dat een toelichting geeft. Van de laagopgeleiden geeft 53% een toelichting op hoe ze het vinden gaan; onder de hoogopgeleiden is dat 69%. De toelichtingen die worden gegeven zijn bovendien langer naarmate men

Tabel 1.1 **Opvattingen over hoe het gaat met Nederland, bevolking van 18 jaar en ouder, 2008 (in procenten)**^a

	2008/1	2008/2	2008/3	opleidingsgroepen 2008/3		
				laag	midden	hoog
• duidelijk de verkeerde kant op	15	14	13	18	12	10
• iets meer de verkeerde dan goede kant op	49	50	51	49	55	46
• iets meer de goede dan verkeerde kant op	26	24	24	18	21	34
• duidelijk de goede kant op	1	1	1	1	0	2
• ik weet het niet	9	11	11	14	11	7

a 'Vindt u dat het over het algemeen de verkeerde kant of de goede kant op gaat in Nederland?'

Bron: COB 2008/1-3

¹ We onderscheiden in dit kwartaalbericht drie niveaus: laag (t/m vmbo-theoretisch; 32% van de ondervraagden in het derde kwartaal), midden (mbo, havo, vwo; 38%) en hoog (hbo, wo; 30%).

hoger is opgeleid.² Ook inhoudelijk springen er duidelijke verschillen in het oog in de toelichtingen al naar gelang hoe men het vindt gaan met Nederland. Daar gaan we hieronder verder op in.

Waarom het de verkeerde kant op gaat

Onder hen die het duidelijk of iets meer de verkeerde kant op vinden gaan zijn vier thema's dominant: armoede en prijsstijgingen, het functioneren van de politiek of de regering in het algemeen of bepaalde beleidsterreinen in het bijzonder, de manier waarop we met elkaar samenleven en immigratie en integratie. Deze thema's kwamen ook in de vorige kwartalen naar voren. Wel is er verschil in de manier waarop over immigratie en integratie wordt gesproken: dit thema komt wat minder vaak aan de orde en bovendien minder vaak in heftige, boze bewoordingen. Daarentegen worden prijsstijgingen, economie en armoede vaker dan voorheen aan de orde gesteld. Soms spreekt men ook over beslissingen van de regering in termen als 'verkwisting' en 'graaigedrag'. Vaker dan voorheen, ten slotte, wordt de negativiteit van de berichtgeving geïmpliceerd.

Armoede en prijsstijgingen

“De rijken worden steeds rijker en de armen steeds armer. Mensen met een modaal inkomen zijn bar slecht af, mensen op een sociaal minimum worden van alle kanten geholpen, terwijl Jan Modaal overal zelf voor moet opdraaien en per saldo vaak erg slecht af is.”

“Alles blijft maar duurder worden (ziekenfonds, voedingsmiddelen, benzine, enzovoort) en er wordt maar niks aan gedaan. De lonen stijgen wel, maar deze houden de inflatie ook niet bij. Bij mij is het zo dat ik elk jaar steeds minder overhoud van mijn salaris ondanks dat ik/we toch wel af en toe een loonsverhoging krijg.”

“De huidige regering is de werkende burger aan het uitknijpen. Belastingen worden verhoogd, accijnzen op brandstof en tabak gaan omhoog en de burger ziet er niets van terug. Lonen stijgen niet mee,

behalve de salarissen van onze ministers. Er wordt bezuinigd op de gezondheidszorg en op veiligheid (politie e.d.) Deze overheidsinstellingen worden gecommmercialiseerd en dit zorgt voor grote druk.”

Regering en politiek

“De overheid is er voor de burgers en niet andersom. Al die extra belastingen zijn geldgraaierij. Laten ze een keus maken wat wel en wat daardoor dus niet kan worden gedaan. Bij een compromis zijn er alleen verliezers! We hebben een compromissen-democratie. En de burger is de grote verliezer.”

“Met name het 'graaigedrag' van de overheid werkt negativisme in de hand. Ik vind mensen negatief en depressief waardoor ook normen en waarden aan de laars gelapt worden. Waarom wij burgers braaf doen en de overheid doet maar wat!!! Temeer omdat de stappen die de overheid neemt, gewoon niet goed uit te leggen zijn c.q. er geen adequate onderbouwing gegeven wordt. Dit straalt niet positief uit.”

“Het lijkt erop dat er in de politiek steeds meer onervaren mensen komen die hun werk als een opstap voor de volgende baan zien en niet meer vanuit een gedrevenheid hun werk doen.”

“De mensen willen wel samenleven en tolerant zijn, maar de overheid zorgt juist voor toenemende intolerantie door haar manier van ingaan op onderwerpen en gebeurtenissen. Dat komt omdat elke politieke partij (met name de kleine) zich wil profileren en stemmen wil trekken. De dictatuur van de democratie...”

“De regering houdt zich momenteel bezig met allerlei randverschijnselen, zoals roken verbieden, kwik in groente en fruit, te dikke mensen, enz.”

“De politiek regeert niet meer. Individuele meningen en populisme zijn de tendens van de politiek. Politiek carrière maken is hot. Politici besturen niet vanuit hun hart, maar met hun portemonnee.”

“Omdat de regering duidelijk niet de moed heeft om de vinger op gewonde juiste plekken te leggen (uit angst of onkunde?) zoals onverdraagzaamheid van enkele medeburgers waardoor onverdraagzaamheid tussen bevolkingsgroepen zal toenemen. Met alle gevolgen die daaruit voortvloeien.”

“Bij de begroting van en uitgave voor (inter) nationale projecten zou de overheid een voorbeeld kunnen nemen aan de 'gedegen' Nederlandse huisvrouw, die gaat niet zo vaak haar boekje te buiten.”

2 Het grotere aantal en de langere toelichtingen onder hoogopgeleiden worden dus gedempt doordat zij het vaker de goede kant op vinden gaan. Als zij niet optimistischer zouden zijn, vonden we nog vaker uitgebreide toelichtingen waarom het de verkeerde kant op gaat.

Omgangsvormen en samenleving

- “De omgang met elkaar vind ik niet normaal; veel mensen kunnen weinig tot niets hebben of ze ontploffen zo, op straat maar ook in het verkeer.”
- “Manieren en respect zijn tegenwoordig ver te zoeken. Dit heeft zijn weerklink op alle gebieden. Het wordt weer tijd voor de ouderwetse normen en waarden.”
- “Op geestelijk en moreel terrein. Grote mate van individualisme. Steeds verdergaande ontkerkelijking.”
- “Ik vind het erg jammer dat mensen niet met respect met elkaar omgaan, en ik vind onder anderen de heer Wilders van de PVV hiervan een voorbeeld.”
- “Mensen denken allemaal te veel aan zichzelf, stellen eigenbelang boven ons belang.”
- “Geen respect voor elkaar. Meer horen wat de ander echt zegt.”
- “Over het algemeen is de hele mentaliteit niet goed in Nederland. Men is erg egoïstisch en op zichzelf gericht.”

Immigratie en integratie

- “Immigranten willen zich vaak niet aanpassen aan de Nederlandse maatschappij (Nederlands leren, sociale activiteiten ontplooiën met Nederlanders). Eigen godsdienst en dergelijke is prima, maar aanpassen aan onze regels en wetten is een must.”
- “Door de slechte contacten tussen Nederlanders en mensen van buitenlandse afkomst. Door bepaalde groepen uit te schelden voor allochtonen; zijn de Belgen en Spanjaarden ook allochtonen?”
- “Ik doel vooral op de verdraagzaamheid van mensen. Men heeft moeite mensen te accepteren zoals ze zijn en is snel geneigd om hele bevolkingsgroepen over een kam te scheren. Dat vind ik erg jammer.”
- “Integratiepogingen kosten bakken met geld en mislukken allemaal.”
- “Veel te veel buitenlanders. Ze worden de hand boven het hoofd gehouden. Ik vind dat de Nederlanders gediscrimineerd worden. En dat vinden vele mensen met mij.”

Waarom het de goede kant op gaat

Zij die het meer de goede kant op vinden gaan roeren opvallend genoeg dezelfde thema's aan als zij die het meer de verkeerde kant op vinden gaan. Wat verschilt is de evaluatie van die thema's. Samenleven wordt veel genoemd, waarbij centraal staat dat mensen elkaar (weer) vriendelijker en begrijpender tegemoet treden. Ook integratie wordt veelvuldig aangehaald, waarbij men opmerkt dat de discriminatie

van allochtonen afneemt. De lage werkloosheid en goede economie worden menigmaal genoemd.³ Daarnaast wordt ofwel de richting waarin de politiek en/of de regering zich beweegt positief genoemd ofwel verbetering op specifieke beleidsterreinen opgemerkt. Ten slotte wordt ook vaak gesteld dat in vergelijking met andere landen het hier zo slecht nog niet is.

Samenleven

- “Er is iets meer aandacht voor normen en waarden in het algemeen.”
- “Ik vind de samenleving saamhoriger dan een paar jaar geleden.”
- “Steeds meer mensen worden zich er van bewust dat ze moeten samenleven, en gaan er ook moeite voor doen. Het harde, ieder voor zich, begint er een beetje af te gaan.”
- “Heel erg langzaam verandert er iets in de beeldvorming over andere Nederlanders. De media schrijven er iets positiever over en dat heeft direct zijn weerslag op de mening hierover. De meeste mensen willen wel ‘goed doen’, alleen weten ze niet zo goed hoe.”

Regering en politiek

- “Omdat ik hoor dat de dingen die mij ‘storen’ aan de maatschappij wel degelijk op de agenda staan, dus er wordt aandacht aan besteed.”
- “We hebben een democratisch gekozen regering, die wordt gecontroleerd door het parlement. Er wordt dus rekening gehouden met de wensen en verlangens van de burgers.”
- “Er lijkt aandacht voor verbetering onderwijs. Het lijkt er op dat probleemwijken worden aangepakt.”
- “Ze doen al van alles aan de gezondheidszorg en de kinderopvang.”
- “De huidige regering is redelijk stabiel en pakt moeilijke onderwerpen niet overhaast aan. De Tweede Kamer probeert nogal eens bij de waan van de dag te besturen maar het kabinet trekt zich daar terecht weinig van aan.”
- “Omdat er ondanks alle problemen toch vaak oplossingen aangedragen worden en er wordt ook daadwerkelijk gewerkt om de probleemgebieden, bijvoorbeeld integratie, aan te pakken.”

3 Aangezien de enquête in augustus is afgenomen, zijn de negatieve economische ontwikkelingen van september niet in deze resultaten te zien.

“Er wordt een stringenter beleid gevoerd tegen jeugdcriminaliteit; meer toezicht op verkeerde initiatieven, inspraak van burger via politiek.”

Immigratie en integratie

“Gezien de situatie aan het begin van deze eeuw lijken de gemoederen een beetje bedaard in Nederland. De autochtonen/allochtonen-kwestie lijkt wat minder op de voorgrond te staan en niet geïsoleerd vanuit ons eigen land bekeken te worden maar vanuit internationaal perspectief.”

“De antimoslimhype is iets afgenomen.”

“Nederlanders gaan staan op het punt dat Nederland van hen is. Hierdoor voelen de buitenlanders zich niet welkom, en gaan zich beter gedragen.”

Werkgelegenheid en economie

“De werkloosheid daalt, geen grote problemen met de economie, geen rellen in Nederland, voldoende vrijheid, veel nieuwe technologie.”

“De economie groeit weer. Er komen steeds meer rijken bij.”

Relatief hoge welvaart

“Over het algemeen hebben we het natuurlijk gewoon goed in Nederland. Economie kan wat beter, respect voor elkaar kan wat beter, maar verder hebben we weinig te klagen.”

“We doen het over het algemeen iets beter dan in het buitenland (op enkele landen na).”

“Het gaat overal minder goed; ik denk dan Nederland het goed doet.”

“Als je echter kijkt naar Nederland van buitenaf, zie je volgens mij een klein, welvarend land waar de problemen die door sommige politici aardig worden opgeblazen in werkelijkheid peulenschillen zijn vergeleken met andere landen. Misschien gaat het wel TE goed met ons, waardoor steeds meer Nederlanders (mijzelf inclusief) de tijd hebben om over de schutting te kijken naar de buurman om jaloers te worden op de nieuwe auto die daar staat, of het vette plasmascherm wat net nieuw is. Wanneer zijn we gewoon tevreden met wat we hebben?”

“Ik heb geen reden om negatief te zijn. Het wisselt wat (dan weer iets beter, dan weer iets slechter), maar de trend is wat mij betreft neutraal.”

Als de meerderheid van de Nederlanders het iets meer of duidelijk de verkeerde kant op vindt gaan, wat zeggen de mensen dan die het duidelijk de goede kant op vinden gaan? Om

een beeld te schetsen van wat deze zeer kleine minderheid beweegt, hebben we hieronder de negen toelichtingen van de in totaal dertien mensen die dit kwartaal dit antwoord gaven integraal opgenomen.

“Goede voorzieningen voor jong en oud.”

“In grote lijnen heeft de bevolking het in Nederland ontzettend goed. We zijn vrij, de meeste mensen verdienen voldoende, we slaan zelden elkaars hoofd in. Vermoedelijk is het zo dat je het steeds beter en beter wil hebben, maar we moeten oppassen dat we niet net als het Mannetje Piggelmee eindigen met niets. Vergeleken met vele buitenlandse landen wonen wij in een paradijs.”

“Men is er zich steeds meer van bewust dat we het met zijn allen moeten doen; ook de mensen die van buiten Nederland hier zijn komen wonen, hebben we nodig.”

“Er is structureel sprake van continue verbetering. Het leefklimaat wordt beter.”

“Ach, we klagen gauw. Maar zolang ik in staat ben (en met mij miljoenen anderen) om nog op vakantie te gaan en anderen (regering/staat/politiek) mij die mogelijkheid geven, heb ik niets te klagen. Ik kan me voorstellen dat anderen daar wat genuanceerder over denken, maar... ik maak me veel meer zorgen op internationaal niveau. De strijd tussen landen op oorlogsniveau maar ook op ander gebied. De opkomst van China, met zijn gevolgen voor milieu, economie etc. De situatie in Amerika enz.”

“Als ik om me heen kijk zie ik een welvarend land met grotendeels welvarende, gezonde en gelukkige burgers. Er zijn wel zaken die beter kunnen, bijvoorbeeld de slechte deelname van minderheidsgroepen aan de economie, maar over het algemeen gaat het goed. Ook heeft Nederland voldoende reserves om als het een poosje slechter zou gaan niet gelijk in een diepe crisis te verzeilen. Ik heb wel vertrouwen in de toekomst.”

“Er wordt veel energie besteed aan: - terugdringen criminaliteit - terugdringen werkloosheid - verbetering verkeersveiligheid - verbetering openbaar vervoer - verbetering doorstroming - verbetering integratie. Er wordt te weinig aandacht besteed aan: - vermindering energieverbruik - stimuleren van minder verspilling van bijvoorbeeld voedsel en energie - recycling - technologie/innovatie - onderwijs.”

“We hebben in Nederland eigenlijk weinig te klagen vergeleken met andere landen.”

“Regering en volksvertegenwoordigers doen hun best er wat van te maken. Media in het algemeen volgen te vaak de waan van de dag. Positief nieuws uit Den Haag krijgt te weinig aandacht zodat onrustgevoelens bevorderd worden. De populistten krijgen vaak te veel aandacht, terwijl ze vaak redeloos zijn als stuurlied aan de wal.”

Problemen, sterke punten en politieke prioriteiten

We hebben mensen ook gevraagd kort te omschrijven wat zij zien als de grootste problemen en de sterkste punten van Nederland en welke zaken zij hoog op de agenda van de re-

gering willen zien. Van elk konden maximaal vijf onderwerpen worden gegeven, die achteraf zijn ingedeeld in vijftien categorieën. De resultaten staan vermeld in tabel 1.2.

Van de ondervraagden noemt 88% één of meer problemen. Kijken we naar de aandelen van de onderwerpen in het totale probleem-besef, dan staat (c) samenleven met 20% op nummer 1, net als in de voorgaande kwartalen. Deze categorie omvat antwoorden als ‘verharding van de samenleving’, ‘gebrek aan respect’, ‘normen en waarden’, ‘ik-cultuur’. Het aandeel van (f) inkomen en economie is gestegen in vergelijking met zowel het eerste als het twee-

Tabel 1.2 **Opvattingen over de problemen en sterke punten van Nederland en wat hoog op de politieke agenda moet, bevolking van 18+, derde kwartaal 2008 (in procenten en veranderingstekens)^a**

	problemen ^b	sterke punten ^c	politieke prioriteiten ^d
minstens één onderwerp genoemd	88	62	79
waarvan:			
a immigratie en integratie	8-	3	7-
b jeugd en gezin	3	1	4
c samenleven, normen en waarden	20	13	7
d vrijheden	1	16	1
e criminaliteit en veiligheid	10	2	12
f inkomen en economie	15+	8-	14
g werkgelegenheid	2	4	3
h zorg en vergrijzing	9+	7	16
i onderwijs, innovatie, kunst & cultuur	2	6	7
j sociale stelsel (algemeen)	2	10	3
k verkeer en fysieke leefomgeving	7	5	8
l natuur en milieu	3	5	5
m Nederland in internationaal perspectief	1	4	2
n politiek en bestuur	11-	5-	6
o overig	6+	11+	6
totaal	100	100	100

a Respondenten konden telkens maximaal vijf onderwerpen noemen en die zijn achteraf ingedeeld in vijftien categorieën. Elke respondent telt even zwaar mee (het gewicht van een onderwerp is omgekeerd evenredig aan het aantal genoemde onderwerpen). Met een plus of min zijn significante veranderingen in het gewicht van een onderwerp ten opzichte van het vorige kwartaal vermeld.

b ‘Wat vindt u op dit moment de grootste problemen in ons land? Waar bent u zeer negatief of boos over of waar schaamt u zich voor als het om de Nederlandse samenleving gaat?’

c ‘En wat vindt u juist goed in ons land? Waar bent u zeer positief of blij over of trots op als het om de Nederlandse samenleving gaat?’

d ‘Wat zou u hoog op de agenda van de Nederlandse regering willen hebben? Het kan gaan om onderwerpen die veel meer aandacht moeten krijgen of heel anders aangepakt moeten worden.’

Bron: COB 2008/3

de kwartaal en deze categorie komt nu op de tweede plaats. Hierbij komen zaken aan bod zoals 'brandstofprijzen', 'armoede', 'verschil arm en rijk', 'topinkomens', 'belastingen', 'alles wordt duurder'. Het aantal keren dat (n) politiek en bestuur wordt genoemd is juist afgenomen (in het eerste en tweede kwartaal bedroeg het resp. 18% en 14% van de problemen) en komt nu met 11% op de derde plaats. Dit probleem omvat antwoorden over de relatie tussen burgers en overheid, het grote aantal regels, betutteling door de regering, algemene kritiek op 'de politiek' of 'het kabinet'. Op de vierde plaats staat met al drie kwartalen op 10% (e) criminaliteit en veiligheid – 'onveiligheid (op straat)', 'lage straffen', '(zinloos) geweld'. Het aantal keren dat zaken over (a) immigratie en integratie worden genoemd is iets gedaald naar 8% – 'integratie', 'buitenlanders', 'discriminatie allochtonen'.

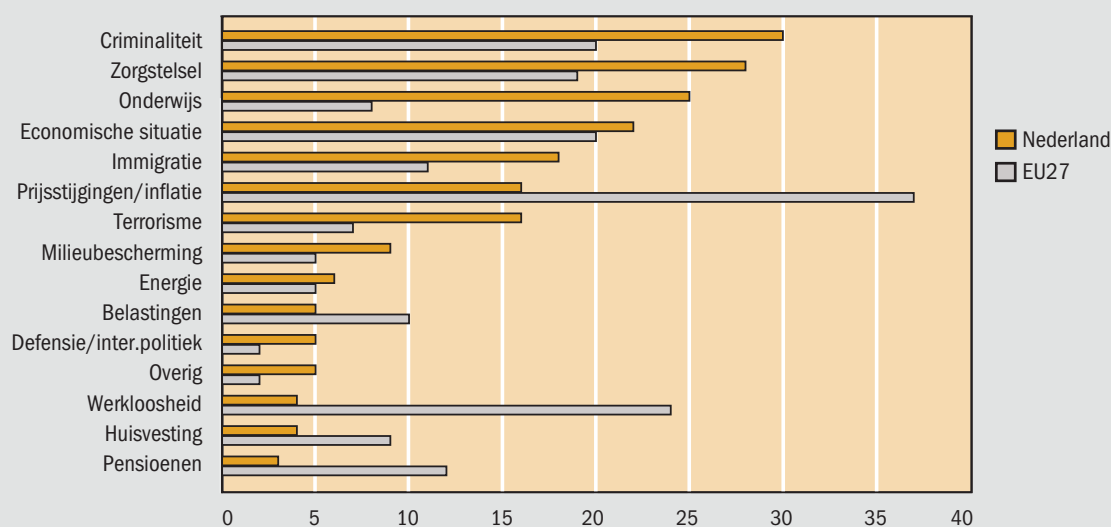
Er zijn verschillen tussen opleidingsgroepen in de problemen die men noemt. Hoogopgeleiden noemen relatief vaak zaken omtrent (c) samenleven en (n) politiek en bestuur, laagopgeleiden juist (e) criminaliteit en veiligheid. Middelbaaropgeleiden vormen een tussengroep

maar in de problemen die ze noemen lijken ze het meest op de laagopgeleiden.

Vergeleken met de problemen is het percentage mensen dat één of meer sterke punten van ons land opnoemt met 62 aanzienlijk lager. Het meest worden de vrijheden in ons land genoemd (16%), al is het percentage aanzienlijk lager dan in voorgaande kwartalen (23 en 19). Op de tweede plaats volgt met 13% (c) samenleven, wat opvallend is gezien het grote aantal mensen dat dit als probleem opgeeft. Maar dit patroon zagen we in de vorige kwartalen ook en het is te verklaren door de variatie van antwoorden die hieronder wordt geschaard en doordat sommige mensen dit zowel als probleem noemen en als sterk punt, bijvoorbeeld: 'agressie' en 'betrokkenheid', 'hufteerigheid' en 'verdraagzaamheid'. Ook het sociale stelsel wordt met 10% vaak als sterk punt van Nederland genoemd. En laag-, middelbaar en hoogopgeleiden verschillen nauwelijks in wat ze zien als sterke punten van ons land. Hoogopgeleiden noemen alleen vaker dan de anderen (f) inkomen en economie als sterk punt.

79% van de mensen noemt één of meer zaken die zij hoog op de agenda van de regering

Figuur 1.1 Belangrijkste problemen volgens Europeanen,^a bevolking van 18+

a De categorieën problemen zijn geordend naar het percentage Nederlanders die de problemen noemen.

Bron: EB 69.2, voorjaar 2008

willen zien. De drie belangrijkste onderwerpen zijn (h) zorg en vergrijzing (16%), (f) inkomen en economie (14%) en (e) criminaliteit en veiligheid (12%). In vergelijking met de voorgaande kwartalen is deze agenda iets minder breed uitgewaaierd en wordt (a) immigratie en integratie iets minder vaak als aandachtspunt genoemd. Hoogopgeleiden noemen iets vaker (i) onderwijs en kunst en (l) natuur en milieu dan lageropgeleiden.

Naast verschuivingen per kwartaal in de genoemde maatschappelijke problemen en sterke punten, is het eveneens waardevol te bezien hoe deze zaken in de rest van Europa liggen. Wijken de door Nederlanders genoemde problemen af van wat elders in Europa als de grootste problemen wordt gezien? In figuur 1.1 is weergegeven wat men in de Europese lidstaten de belangrijkste problemen vindt.⁴ Anders dan in de COB-enquête is geen open vraag voorgelegd zoals bij de resultaten van tabel 1.2, maar een lijst waarop men twee categorieën kon aankruisen. In Nederland wordt onderwijs drie maal zo vaak genoemd als gemiddeld in Europa en terrorisme twee maal zo vaak. Ook het percentage Nederlanders dat criminaliteit, zorgstelsel en immigratie noemt is hoger dan het Europese gemiddelde. Nederlanders noemen juist veel minder vaak prijsstijgingen/inflatie, werkloosheid en pensioenen. Het percentage Nederlanders dat prijsstijgingen noemt, zal echter sinds het voorjaar wel zijn toegenomen, zoals we hierboven al zagen in tabel 1.2.

Focusgroepen

Dit kwartaal hebben we evenals in het eerste kwartaal de focusgroepen samengesteld op basis van opleidingsniveau, wat resulteert in twee lageropgeleide en twee hoger opgeleide groepen. Als eerste thema is in de focusgroepen de vraag aan de orde gesteld hoe het gaat met Nederland. Daarbij blijkt er een groot verschil te zijn tussen de lager- en hogeropgeleiden. Waar de hogeropgeleiden de kansen en mogelijkheden van Nederland benadrukken en de problemen nuanceren, hebben de lageropgeleiden een aanzienlijk somberder beeld

van ons land. Zij zien in veel gevallen weinig dingen goed gaan. Opvallend is de instemming onder de lageropgeleiden met de door anderen voorgedragen problemen. Men is het vaak direct eens met ingebrachte problemen, herkent veel in de verhalen van anderen. De voorbeelden die worden aangedragen komen overeen met de resultaten in tabel 1.2. Een enkeling die ronduit negatief gestemd is wordt echter wel tegengesproken door de anderen. Een dergelijk negatieve houding komt slechts sporadisch voor in de hoger opgeleide groepen. Daar is de discussie genuanceerder, ook omdat de meningen meer verdeeld zijn over hoe het met ons land gaat; er zijn in die groepen meer mensen die het meer de goede kant op vinden gaan. Hoewel de stemming onder hen positiever is, zien ook de hogeropgeleiden vaak negatieve kanten aan positieve ontwikkelingen. Zo vindt men dat het economisch beter gaat, maar dat dat voor veel mensen onvoldoende merkbaar is. Vooral mensen die net boven het minimum zitten en buiten de subsidies vallen, hebben het lastig.

De evident negatievere stemming onder de lageropgeleiden hangt deels samen met moeilijker situaties of slechtere (woon-)omstandigheden waarin zij zich bevinden. In de verdiepende studie over 2008 zullen we dieper ingaan op verschillen naar opleidingsniveau in hoe men aankijkt tegen de Nederlandse samenleving.

4 Zie TNS NIPO, Eurobarometer 69, lente 2008, nationaal rapport Nederland (te vinden op ec.europa.eu/public_opinion).

Samenvattend

Net als in de vorige kwartalen vindt 64% van de Nederlanders dat het meer de verkeerde dan de goede kant op gaat in ons land. Uitgesplitst naar opleidingsgroepen blijkt dat lageropgeleiden vaker negatief oordelen over hoe het gaat met Nederland. Ook in de focusgroepen die op basis van opleidingsniveau zijn samengesteld, blijken lageropgeleiden beduidend negatiever gestemd over de Nederlandse samenleving. De redenen die mensen noemen voor hun oordeel dat het de verkeerde kant op gaat, gaan net als in de vorige kwartalen veelal over gebrek aan solidariteit en normen en waarden en over immigratie en integratie. Ook de regering en het reilen en zeilen van de politiek in het algemeen worden genoemd als redenen waarom het de verkeerde kant op gaat. Meer dan in het eerste en tweede kwartaal worden prijsstijgingen, inkomensongelijkheid en 'verkwisting' van overheidsgeld genoemd. De mensen die het meer de goede kant op vinden gaan, zien juist aanknopingspunten in het gevoerde beleid om positief gestemd te zijn over de ingeslagen koers. Gevraagd naar de problemen van Nederland, blijkt dat inkomen en economie vaker wordt genoemd dan in vorige kwartalen en dat politiek en bestuur en immigratie juist iets minder aan de orde komen. In vergelijking met de rest van Europa vinden de Nederlanders in het voorjaar van 2008 vaker onderwijs, criminaliteit en zorgstelsel een probleem en juist minder vaak prijsstijgingen, werkloosheid en pensioenen. We verwachten dat dit voor prijsstijgingen en pensioenen in het vierde kwartaal na de zwarte maandagen in september en oktober niet meer het geval zal zijn.

2 WAARDERINGEN VAN DE SAMENLEVING EN DE POLITIEK

Tabel 2.1 **Mate van persoonlijk geluk,^a bevolking van 18+, 2008 (in procenten)**

	2008/1	2008/2	2008/3	opleidingsgroepen 2008/3		
				laag	midden	hoog
erg ongelukkig	1	1	1	1	1	1
ongelukkig	1	2	1	1	2	1
niet ongelukkig, niet gelukkig	16	15	16	18	14	16
gelukkig	63	65	65	67	67	61
erg gelukkig	19	17	16	12	16	20
ik weet het niet	1	1	1	1	1	1

a 'In welke mate vindt u zichzelf een gelukkig mens?'

Bron: COB 2008/1-3

Tevredenheid en verwachtingen voor de korte termijn

Tabel 2.1 toont dat de Nederlandse burgers zich over het algemeen gelukkig voelen. Het persoonlijk geluk is het laatste halfjaar nauwelijks veranderd: evenals in het eerste en tweede kwartaal stelt zo'n 80% (erg) gelukkig te zijn. De verschillen tussen de opleidingsgroepen in mate van persoonlijk geluk zijn marginaal: 79% van de laagopgeleiden is (erg) gelukkig, in vergelijking tot 81% van de hoogopgelei-

den. Hoogopgeleiden zeggen echter wel vaker erg gelukkig te zijn (20%) dan laagopgeleiden (12%).

De waardering voor de diverse aspecten van het persoonlijk leven en de samenleving laten in vergelijking tot de vorige kwartalen een grote stabiliteit zien. De verschillende aspecten zijn in tabel 2.2 geplaatst in een onveranderde volgorde van afnemende gemiddelde tevredenheid. Met gemiddeld een ruime voldoende geven burgers de hoogste waardering aan

Tabel 2.2 **Waardering van diverse aspecten van het eigen leven, de maatschappij en de politiek,^a bevolking van 18+, 2008 (in gemiddelden)**

	2008/1	2008/2	2008/3	opleidingsgroepen 2008/3		
				laag	midden	hoog
vrienden en kennissenkring	7,7	7,6	7,6	7,4	7,6	7,8
de buurt	7,4	7,4	7,4	7,2	7,4	7,5
de belangrijkste dagelijkse activiteit (werk, studie e.d.)	7,4	7,4	7,4	7,2	7,3	7,5
de gezondheid	7,3	7,3	7,3	7,3	7,3	7,4
de (eigen) financiële situatie	7,0	7,0	7,0	7,1	6,8	7,2
de Nederlandse economie	6,4	6,3	6,2	5,8	5,9	6,4
de Nederlandse samenleving	6,2	6,2	6,0	6,0	6,2	6,5
het bestuur van de gemeente	6,0	6,0	6,0	5,9	6,0	6,1
de politiek in Den Haag	5,1	5,2	5,0	4,7	5,0	5,2
de Europese politiek	4,9	4,9	4,8	4,4	4,9	5,2

a 'Kunt u aangeven hoe tevreden u bent met?' Score tussen 1 (= zeer ontevreden) en 10 (= zeer tevreden); daarvan het gemiddelde.

Bron: COB 2008/1-3

Tabel 2.3 Verwachtingen voor de komende 12 maanden,^a bevolking van 18+, 2008 (in procenten)

	wordt slechter			wordt beter		
	2008/1	2008/2	2008/3	2008/1	2008/2	2008/3
de persoonlijke financiële situatie	12	14	20	21	20	19
de Nederlandse samenleving	33	28	29	3	4	6
de Nederlandse economie	27	34	51	12	9	6
de politiek in Den Haag	33	34	40	3	3	3

a 'Wat zijn uw verwachtingen voor de komende 12 maanden als het gaat om? Zullen de komende 12 maanden (veel) slechter, hetzelfde of (veel) beter zijn?' De antwoorden 'hetzelfde' en 'ik weet het niet' tellen met de vermelde antwoorden op tot 100%.

Bron: COB 2008/1-3

aspecten van het persoonlijk leven, gevolgd door samenleving en economie die een voldoende scoren. De Haagse en Europese politiek sluiten de rij met een onvoldoende. Ook de gemiddelde rapportcijfers laten weinig verschillen zien met de vorige kwartalen. De waarderingen voor aspecten van het persoonlijk leven zijn uitermate constant. De waarderingen voor de economie en de samenleving en voor de Haagse en Europese politiek lijken licht af te nemen; de verschillen zijn echter klein.

Gemiddeld geven de hoogopgeleiden een hoger tevredenheidscijfer aan alle aspecten dan de laagopgeleiden, maar de verschillen zijn erg klein. Het verschil in waardering tussen laag- en hoogopgeleiden is wat groter voor instituties die meer op afstand van de burger staan – de Nederlandse economie, de Nederlandse samenleving, de politiek in Den Haag,

de Europese politiek – en wat kleiner voor aspecten van het persoonlijk leven.

Hoewel de waardering van de diverse aspecten nauwelijks is veranderd, is men wel duidelijk negatiever gestemd over de komende twaalf maanden. Uit tabel 2.3 blijkt dat het pessimisme over de ontwikkeling van de economie verder is doorgesloegen. Het percentage burgers dat verwacht dat de Nederlandse economie de komende twaalf maanden achteruit zal gaan, is tussen het eerste en het derde kwartaal nagenoeg verdubbeld naar 51.¹ In mindere mate zien we ook een verslechtering van de verwachtingen voor de persoonlijke financiële situatie en de politiek in Den Haag. De verslechtering van de verwachtingen voor de economie, de eigen financiële situatie, en de politiek in Den Haag hangen waarschijnlijk met elkaar samen. We zullen deze cijfers verder duiden in hoofdstuk 4.

Tabel 2.4 Tevredenheid over de overheid,^a bevolking van 18+, 2008 (in procenten)

	2008/1	2008/2	2008/3	opleidingsgroepen 2008/3		
				laag	midden	hoog
• (zeer) ontevreden	38	37	40	46	41	34
• (zeer) tevreden	23	22	20	13	17	30

a 'In hoeverre bent u tevreden of ontevreden met de wijze waarop de overheid in Nederland functioneert?'

Bron: COB 2008/1-3

¹ Zoals al aangegeven vond de meting van het derde kwartaal plaats vóór de septembermaand, waarin de media uitvoeriger dan voorheen rapporteerden over de bancaire crisis, en de Amerikaanse, Britse en Nederland-

se overheid actief ingrepen in de economie. Waarschijnlijk zal de Nederlandse bevolking in de volgende meting (oktober) nog pessimistischer gestemd zijn over de economie.

Tabel 2.5 **Institutioneel vertrouwen,^a bevolking van 18+, 2008 (in gemiddelden)**

	2008/1	2008/2	2008/3	opleidingsgroepen 2008/3		
				laag	midden	hoog
de grote ondernemingen	5,9	5,8	5,9	5,6	6,0	6,0
de vakbonden	6,0	6,0	6,0	5,9	6,1	6,0
de kranten	6,1	6,0	6,1	5,9	6,2	6,2
de televisie	6,0	5,9	6,0	6,0	6,1	5,9
de Tweede Kamer	5,3	5,3	5,2	4,8	5,2	5,6
de regering	5,1	5,1	4,9	4,5	4,9	5,2

a 'Hoeveel vertrouwen heeft u op dit moment in de volgende instellingen in Nederland?' Scores tussen 1 (= geen enkel vertrouwen) en 10 (= alle vertrouwen).

Bron: COB 2008/1-3

Tevredenheid met de overheid en institutioneel vertrouwen

Een lichte verschuiving zien we wel in de algemene tevredenheid over de overheid (zie tabel 2.4). Het percentage (zeer) tevreden burgers is in vergelijking tot het voorjaar van 2008 met drie procentpunten afgenomen tot 20%. Hoogopgeleiden (30%) zijn beduidend vaker (zeer) tevreden dan laagopgeleiden (13%).

Tabel 2.5 toont het gemiddelde vertrouwen van burgers in zes maatschappelijke en politieke instituties. In vergelijking met de vorige kwartalen zijn de vertrouwenscijfers wederom uitermate constant. Voor de vier maatschappelijke instituties zijn de verschillen tussen laag- en hoogopgeleiden kleiner dan voor de twee politieke instituties. Hoogopgeleiden hebben beduidend meer vertrouwen in de Tweede Kamer (5,6) en in de regering (5,2) dan laagopgeleiden (respectievelijk 4,8 en 4,5).

Europa

Uit tabel 2.2 is gebleken dat Nederlanders (in vergelijking tot andere aspecten van het persoonlijk leven en de samenleving) het minst tevreden zijn over de Europese politiek. Deze krijgt een gemiddeld cijfer van een 4,8; laagopgeleiden zijn minder tevreden (4,4) dan hoogopgeleiden (5,2).

Ondanks de lage tevredenheid is er blijkens tabel 2.6 in Nederland aanzienlijke steun voor het lidmaatschap van de Europese Unie (EU). Uit het COB-onderzoek blijkt dat ruim 40% van de bevolking het Nederlands lidmaatschap van de EU een goede zaak vindt, tegenover een kleine 20% die het daarmee oneens is. Deze percentages zijn tamelijk constant gebleven sinds het eerste kwartaal; er is slechts een lichte daling van de steun. De verschillen in steun tussen laag- en hoogopgeleiden zijn aanzienlijk: 28% van de laagopgeleiden vindt het lidmaatschap van de EU een goede zaak, tegenover 62% van de hoogopgeleiden. Onder laagopgeleiden zit met name een grote groep respondenten die het met de stelling niet eens en niet oneens is.

Het COB biedt inzichten in de ontwikkeling van de steun voor lidmaatschap van de EU op een kortere termijn. Maar hoe staat het met de steun op een wat langere termijn? Het percentage van de bevolking dat lidmaatschap een goede zaak vindt is in figuur 2.1 beduidend hoger dan in tabel 2.6. Dit komt doordat de precieze vraagstelling in de Eurobarometer afwijkt van die in het COB. Niettemin kunnen we de vragen prima gebruiken om de ontwikkeling van de steun te onderzoeken.

Tabel 2.6 **Steun voor lidmaatschap van de EU,^a bevolking van 18+, 2008 (in procenten)**

'het Nederlands lidmaatschap van de EU is een goede zaak'	2008/1	2008/2	2008/3	opleidingsgroepen 2008/3		
				laag	midden	hoog
• (zeer) oneens	18	17	20	26	19	14
• (zeer) eens	44	43	42	28	37	62

a De gepresenteerde antwoorden tellen met de neutrale antwoordmogelijkheid en 'ik weet het niet' op tot 100%.

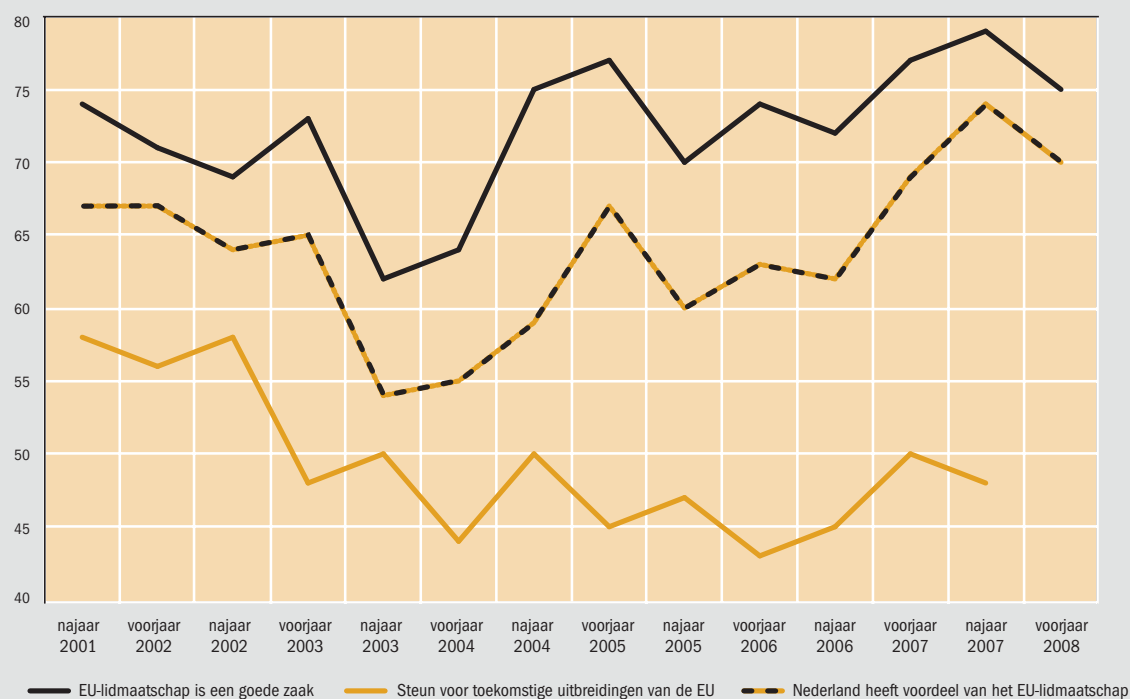
Bron: COB 2008/1-3

Uit figuur 2.1 blijkt dat sinds het dal van eind 2003 een toenemend percentage burgers van mening is dat EU-lidmaatschap een goede zaak is, en dat Nederland voordeel heeft van het EU-lidmaatschap. De steun voor eventuele toekomstige uitbreidingen van de EU met nieuwe lidstaten is evenwel afgenomen sinds 2001. In landenvergelijkend perspectief is de steun voor het lidmaatschap van de EU in Nederland het hoogst, op de voet gevolgd door Luxemburg en Ierland.

In dat licht is het opvallend dat in zowel Nederland als Ierland de afgelopen jaren de EU-referenda negatief uitvielen.

Steeds meer Nederlanders positief over EU-lidmaatschap

Figuur 2.1 **Steun in Nederland voor het EU-lidmaatschap en uitbreidingen van de EU, 2001-2008**

Bron: Eurobarometers

Tabel 2.7 Diverse opvattingen over de samenleving en politiek,^a bevolking van 18+, 2008 (in procenten)

	2008/1	2008/2	2008/3	opleidingsgroepen 2008/3		
				laag	midden	hoog
perceptie van de ontwikkeling van normen en waarden:^b						
• duidelijk of iets meer de verkeerde kant op	76	74	70	74	69	66
• duidelijk of iets meer de goede kant op	5	5	7	4	7	9
'er zijn nog altijd veel mensen die bereid zijn om een ander te helpen'						
• (zeer) oneens	4	5	6	4	6	7
• (zeer) eens	82	83	81	79	80	84
'Nederland zou een prettiger land zijn als er minder immigranten zouden wonen'						
• (zeer) oneens	33	34	29	16	25	47
• (zeer) eens	38	40	42	54	45	26
'in ons land is er te weinig aandacht voor mensen die het minder hebben'						
• (zeer) oneens	19	17	17	11	15	25
• (zeer) eens	57	60	57	66	57	46
'mensen zoals ik ondervinden vooral nadelen van het verdwijnen van de grenzen en het meer open worden van onze economie'						
• (zeer) oneens	44	39	37	22	30	61
• (zeer) eens	17	20	20	26	22	11
'de meeste politici zijn bekwame mensen die weten wat ze doen'						
• (zeer) oneens	35	33	32	38	30	27
• (zeer) eens	27	27	23	18	19	34
'het zou goed zijn als het bestuur van het land werd overgelaten aan enkele krachtige leiders'						
• (zeer) oneens	44	40	38	24	35	56
• (zeer) eens	28	27	31	42	28	24
'Kamerleden en ministers geven niet veel om wat mensen zoals ik denken'						
• (zeer) oneens	20	20	18	10	14	30
• (zeer) eens	48	48	50	61	53	36
'het zou goed zijn als burgers meer konden meebeslissen over belangrijke politieke kwesties'						
• (zeer) oneens	13	14	13	7	8	24
• (zeer) eens	65	62	64	71	69	50

a de gepresenteerde antwoorden tellen met de neutrale antwoordmogelijkheid en 'ik weet het niet' op tot 100%.

b 'Sommige mensen zijn van mening dat de normen en waarden steeds meer achteruit gaan, anderen vinden juist dat het er beter op wordt. Vindt u dat over het algemeen de normen en waarden in Nederland de verkeerde kant of de goede kant op gaan?'

Bron: COB 2008/1-3

Overige opvattingen over maatschappij en politiek

De opvattingen over maatschappij en politiek in tabel 2.7 laten weinig verschuivingen zien ten opzichte van het vorige kwartaal. De verschillen tussen de opleidingsgroepen zijn aanzienlijk, afgezien van de oordelen over normen en waarden, en de hulpbereidheid. Laagopgeleiden menen vaker dan hoogopgeleiden dat Nederland een prettiger land zou zijn wanneer er minder immigranten zouden wonen, en zij ervaren meer de nadelen van mondialisering. Bovendien zijn laagopgeleiden politiek cynischer dan hoogopgeleiden: ze hebben een lagere dunk van de competentie en betrokkenheid van politici. Het is opvallend dat relatief meer laagopgeleiden dan hoogopgeleiden vinden dat burgers meer moeten kunnen meebeslissen over belangrijke politieke kwesties, maar ook meer laagopgeleiden dan hoogopgeleiden vinden dat het bestuur overgelaten zou moeten worden aan enkele krachtige leiders. De grotere steun voor burgerinspraak onder laagopgeleiden dan onder hoogopgeleiden komt bovendien niet overeen

met de feitelijke burgerparticipatie, waarin laagopgeleiden juist ondervertegenwoordigd zijn. Hoewel laagopgeleiden eerder voorstander zijn van meer burgerinvloed dan hoogopgeleiden, moeten we dan ook niet concluderen dat deze groep het bolwerk van de democratie vormt. Eerder lijkt de houding voort te vloeien uit een negatievere opvatting tegenover politici en overheid.

Samenvattend

De opvattingen en waarderingen over het persoonlijk leven, de samenleving en de politiek wijken in het derde kwartaal van 2008 nauwelijks af van de vorige twee kwartalen. Wel zijn de verwachtingen negatiever: in het derde kwartaal is een groter deel van de bevolking negatief over de ontwikkeling van de Nederlandse economie, de Nederlandse politiek en de eigen portemonnee dan in het tweede kwartaal. Nederlanders waarderen de EU minder dan andere aspecten van het leven. Het percentage Nederlanders dat het lidmaatschap van de EU steunt is echter zowel gezien de tijdreeksen als in internationaal vergelijkend opzicht relatief hoog. Er zijn aanzienlijke verschillen tussen de houdingen van laag- en hoogopgeleiden, met name over politiek en economie. Laagopgeleiden zijn wat minder tevreden en minder hoopvol dan hoogopgeleiden en cynischer over de politiek. Bovendien koppelen ze een hogere mate van steun voor krachtige leiders aan meer steun voor burgerinspraak.

3 GROEPEN WERKENDEN

Evenals in de twee voorafgaande kwartaalberichten gaan we in dit derde hoofdstuk weer op zoek naar sociale en culturele groepen, segmenten of milieus die op betekenisvolle wijze van elkaar verschillen in de opstelling tegenover samenleving en politiek. In het eerste bericht keken we naar groepen mediagebruikers en in het tweede naar groepen met een verschillende levenshouding (persoonlijke tevredenheid en vertrouwen). Beide indelingen waren gebaseerd op combinaties van kenmerken in de hele bevolking. Deze aflevering gaan we niet op zoek naar zo groot mogelijke verschillen en richten we ons op een eenvoudige driedeling van mensen met betaald werk: zelfstandigen, particuliere werknemers en (semi-)publieke werknemers. Die driedeling is gebaseerd op een zelfplaatsing van de respondenten, los van het aantal uren dat men betaald werk verricht en zonder te kunnen nagaan waar mensen in de grijze zone van non-profitinstellingen en min of meer geprivatiseerde staatsondernemingen zichzelf plaatsen. We nemen de drie kwartalen van de COB-enquêtes samen en dan hebben we gegevens over 1940 werkenden, 59% van alle ondervraagden.¹

Een substantieel deel van de ondervraagden blijft dus buiten beschouwing, maar het is toch nuttig om eens te bezien in hoeverre mensen met verschillende posities in de arbeidswereld verschillend aankijken tegen de maatschappij en de politiek. Te verwachten is dat de drie groepen door een verschillende omgang met financiële en economische risico's, afhankelijkheid van de (wereld)markt en beroepsmatige betrokkenheid bij de publieke zaak anders aankijken tegen maatschappelijke ontwikkelingen en ook verschillende verwachtingen hebben van de politiek en de overheid. Zo zouden zelfstandigen meer voorstander kunnen zijn van inkomensongelijkheid, particuliere werknemers meer beducht voor globalisering

en publieke werknemers wat gunstiger gestemd over politici en de overheid.

Bij de driedeling is wel te bedenken dat de categorieën heel divers zijn samengesteld. Bij de zelfstandigen zijn er zowel kleine zelfstandigen in deeltijd als ondernemers met grotere bedrijven; bij de werknemers zowel lagere employeés als managers en directeurs. Over de sector van werkzaamheid hebben we nauwelijks gegevens. Daarop en op andere kenmerken komen we verderop terug aan de hand van ander enquêtemateriaal.

Tabel 3.1 brengt de drie groepen in beeld met enkele persoonskenmerken, basishoudingen en gegevens over het mediagebruik. Ter relativering van de verschillen nemen we ook een groep niet-werkende uitkeringsontvangers op.² Zoals te verwachten liggen in alle drie groepen werkenden de percentages vrouwen, ouderen en laagopgeleiden onder die van de hele bevolking. De publieke werknemers zijn vaak hoog opgeleid. De zelfstandigen zijn het meest gelukkig; met de publieke werknemers samen hebben ze vaker vertrouwen in de medemens. Deze beide groepen volgen ook vaker het politieke nieuws.

De verschillen tussen de drie groepen werkenden zijn over de hele linie betrekkelijk gering als men ze vergelijkt met uitkeringsontvangers. Die zijn vaker ouder en lager opgeleid en duidelijk minder gelukkig en tevreden met het leven.

**Zelfstandig werkenden
het meest gelukkig**

1 Van de 3300 ondervraagden zijn er 140 zelfstandigen, 1452 particuliere werknemers en 348 werknemers in de (semi-)publieke dienst. Respondenten hebben zichzelf zo geïdentificeerd in een indeling waarin ze ook hadden kunnen kiezen voor onder andere huisvrouw/man, studierend, gepensioneerd of invalide. De meerderheid van de drie categorieën werkenden werkt 36 'contracturen' of meer en de overgrote meerderheid is jonger dan 65 jaar.

2 Respondenten onder de 65 jaar die aangeven werkloos te zijn of ontvanger van een arbeidsongeschiktheids- of bijstandsuitkering (niet VUT of een wachtgeldregeling).

In tabel 3.2 worden de drie groepen werkenden (en uitkeringsontvangers) vergeleken op een aantal maten voor tevredenheid en vertrouwen en een paar opvattingen over politiek en samenleving. De grote vraag van hoofdstuk 1, of het meer de goede of verkeerde kant op gaat met Nederland, wordt door de uitkeringsontvangers vaker zeer negatief beantwoord. Van

de groepen werkenden zijn de publieke werknemers het meest positief gestemd.³

Bij de tevredenheid met de samenleving en de politiek en het vertrouwen in instituties zijn de uitkeringsontvangers over de hele linie weer het meest negatief. De particuliere werknemers blijven het dichtst bij de percentages voor de hele bevolking (waarvan ze dan ook 44%

Tabel 3.1 Kenmerken van drie groepen werkenden en een groep uitkeringsontvangers, bevolking van 18+, eerste drie kwartalen van 2008 (in procenten)

(omvang van de groep)	allen (100)	zelf- standigen (4)	particuliere werknemers (44)	publieke werknemers (10)	uitkerings- ontvangers (4)
persoonskenmerken					
vrouw	51	42	48	46	37
jong (18-34)	27	19	33	24	8
oud (55+)	33	24	12	19	43
laag opgeleid	31	22	25	13	42
hoog opgeleid	30	43	29	53	27
basishoudingen					
is (zeer) gelukkig	81	89	84	84	56
is 'voldoende' tevreden met de dagelijkse activiteiten	91	96	93	95	73
is 'voldoende' tevreden met de eigen financiële situatie	86	85	87	88	69
vindt de meeste mensen te vertrouwen	60	69	59	71	50
mediagebruik					
volgt (op hoofdlijnen/intensief) lokaal politiek nieuws	64	70	62	68	73
volgt (op hoofdlijnen/intensief) landelijk politiek nieuws	80	86	78	87	85
leest regelmatig De Telegraaf	24	23	23	20	20
leest regelmatig NRC(Next), Volkskrant en/of Trouw	18	20	15	28	20
kijkt regelmatig de late editie van Hart van Nederland	40	45	42	29	40
kijkt regelmatig Nova	36	43	29	45	49

Bron: COB 2008/1-3

3 Wat de in hoofdstuk 1 behandelde vragen naar maatschappelijke problemen, sterke punten en politieke prioriteiten betreft, noemen zelfstandigen en publieke werknemers meer onderwerpen dan particuliere werknemers en uitkeringsontvangers, met name bij de sterke punten (75% van de zelfstandigen tegenover 58% van de uitkeringsontvangers noemt er een of meer). Inhoudelijk zijn de verschillen veelal gering. Bij de problemen en sterke punten noemen uitkeringsontvangers vaker

onderwerpen in de sfeer van de zorg (11-12%) en daar staan de publieke werknemers tegenover (6-6%). Bij de politieke prioriteiten zijn er de meeste verschillen te signaleren. De zelfstandigen vragen relatief veel aandacht voor onderwijs (11%) en verkeer en vervoer (9%) en staan daar tegenover de uitkeringsontvangers (5% resp. 3%). De laatsten willen relatief vaak samenlevingskwesties hoog op de politieke agenda (13% vs. 5% bij zelfstandigen).

Tabel 3.2 **Opvattingen over samenleving en politiek van drie groepen werkenden en een groep uitkeringsontvangers, bevolking van 18+, eerste drie kwartalen van 2008 (in procenten)^a**

	allen	zelf-standigen	particuliere werknemers	publieke werknemers	uitkeringsontvangers ^b
hoe het gaat met Nederland (tabel 1.1):					
• duidelijk de verkeerde kant op	14	11	14	13	23
• iets meer de verkeerde kant op	50	58	52	48	45
• (meer) de goede kant op	25	24	23	29	20
is 'voldoende' tevreden met (tabel 2.2):					
de Nederlandse samenleving	76	79	78	76	67
de Nederlandse economie	75	81	77	78	67
het bestuur van de gemeente	66	65	65	69	61
de politiek in Den Haag	45	52	45	51	37
de Europese politiek	38	44	36	41	32
heeft 'voldoende' vertrouwen in (tabel 2.5):					
de grote ondernemingen	63	66	68	61	53
de vakbonden	65	52	68	69	62
de kranten	71	66	72	70	70
de televisie	69	63	72	68	69
de Tweede Kamer	50	59	51	55	45
de regering	46	55	46	51	32
is het (zeer) eens met (tabel 2.7):					
'de mensen in ons land moeten meer zelf verantwoordelijk zijn en minder rekenen op overheidsvoorzieningen'	46	59	43	46	36
'het Nederlands lidmaatschap van de EU is een goede zaak'	43	51	41	49	38
'mensen zoals ik ondervinden vooral nadelen van het verdwijnen van de grenzen en het meer open worden van onze economie'	19	12	18	20	25
'de overheid doet onvoldoende voor mensen zoals ik'	37	29	39	31	51
'de meeste politici zijn bekwame mensen die weten wat ze doen'	26	28	25	37	17
'mensen zoals ik hebben geen enkele invloed op wat de regering doet'	59	47	60	50	61

a Hier zijn de gegevens van drie kwartalen meegenomen. Daardoor wijken de percentages in de kolom 'allen' af van de resultaten in hoofdstuk 1 en 2.

b Werklozen, arbeidsongeschikten en bijstandontvangers onder de 65 jaar.

Bron: COB 2008/1-3

uitmaken volgens tabel 3.1). Ze hebben wel wat meer vertrouwen in grote ondernemingen en, met de publieke werknemers, in vakbonden. Die laatste genieten bij de zelfstandigen aanzienlijk minder vertrouwen. Verrassender is wellicht de relatief grote tevredenheid van zelfstandigen met de Haagse en Europese

politiek en het vertrouwen in Tweede Kamer en regering.

In het laatste blok van tabel 3.2 is een aantal opvattingen weergegeven waarvoor deels verschillen tussen de drie groepen werkenden te verwachten zijn. In de lijn van de verwachtingen geven zelfstandigen meer steun aan het

idee van meer eigen verantwoordelijkheid van de burgers en hebben publieke werknemers vaker een positief beeld van politici. Mét de zelfstandigen voelen ze zich ook minder verwaarloosd door de overheid en genegeerd door de regering, dit vooral weer in contrast met de uitkeringsontvangers.

De groepen zijn divers samengesteld; verschillen of juist het gebrek daaraan kunnen ook een gevolg zijn van andere kenmerken dan de arbeidsmarktpositie. Worden de verschillen gecontroleerd voor de drie persoonskenmerken van tabel 3.1 (seks, leeftijd en opleiding), dan blijven verschillen soms wel en soms niet

bestaan. Zo blijven zelfstandigen gekenmerkt door een grotere steun voor eigen verantwoordelijkheid en behouden publieke werknemers hun positievere visie op politici, maar verdwijnt het verschil in steun voor het lidmaatschap van de EU. De particuliere werknemers zouden daar statistisch vaker voor zijn als ze hoger opgeleid zouden zijn. In het algemeen blijkt het opleidingsniveau weer de grootste invloed te hebben op de verschillen van mening.

Tabel 3.3 **Betrokkenheid bij en opvattingen over politiek en Europa van groepen werkenden en naar onderwijsniveau, a 2007, 18-64-jarigen die meer dan 20 uur per week betaald werken**

	zelfstandigen		particuliere werknemers		publieke werknemers	
	laag	hoog	laag	hoog	laag	hoog
opleidingsniveau:						
voelt zich betrokken bij de politiek	50	60	39	48	39	63
volgt de landelijke politiek bijna dagelijks	34	50	19	31	24	44
discussieert vaak met anderen over hoe het anders moet in Nederland	73	68	59	59	53	61
vindt eigen invloed op het Nederlandse bestuur voldoende	13	22	12	25	15	32
voelt zich voldoende vertegenwoordigd in de politiek	20	27	17	30	20	38
is tevreden met het functioneren van het democratisch systeem in Nederland	38	45	35	52	40	55
is het eens met de uitspraak 'de overheid weet welke problemen in de samenleving spelen'	23	30	20	32	24	38
acht zich redelijk of goed op de hoogte van wat er in de Europese politiek gebeurt	44	56	27	41	35	48
is het eens met de volgende uitspraken:						
'een hechte samenwerking met andere Europese landen biedt Nederland meer voordelen dan nadelen'	61	74	41	69	50	67
'de komst van werknemers uit andere EU-landen biedt Nederland meer voordelen dan nadelen'	39	44	15	38	16	36
'de Nederlandse identiteit wordt bedreigd door de Europese eenwording'	47	36	60	38	57	32

a Tweedeling van opleidingsniveau: tot en met mbo en vanaf havo. Aldus onderscheiden is 33% van de particuliere werknemers, 50% van de zelfstandigen en 51% van de publieke werknemers hoger opgeleid. Niet vergelijkbaar met de percentages in tabel 3.1 omdat daar een driedeling werd gebruikt en er geen minimum aantal uren betaald werk werd gehanteerd.

Bron: 21-minutenenquête 2007 (McKinsey); gewogen resultaten

Vergelijkingen met 21minuten.nl

Het COB-bestand van drie kwartalen is nog te klein om op dit punt verdere uitsplitsingen te maken; daarvoor zijn er met name te weinig zelfstandigen onder de respondenten. Voor een verdere verkenning kijken we naar gegevens uit het zeer omvangrijke 21minutenonderzoek 2007.⁴ Dat onderzoek is niet gebaseerd op een steekproef uit de bevolking, maar op zelfaanmelding van respondenten. Ondanks herweging zal het daarom niet representatief zijn. Er is echter ook weinig reden om aan te nemen dat het de verschillen tussen grote groepen werkenden sterk vertekent. In tabel 3.3 vergelijken we de drie groepen weer, maar nu voor de selectie van personen die meer dan twintig uur per week betaald werken. De grote aantallen staan toe ook te onderscheiden naar de opleidingsniveaus.

Zelfstandigen tonen zich bij de drie metingen waarmee de tabel begint politiek zeer betrokken, aanzienlijk meer dan particuliere werknemers. Dat spoort met eerder onderzoek waarin werd gesignaleerd dat ondernemers actiever zijn dan hun werknemers.⁵ In volksvertegenwoordigingen zijn mensen met een achtergrond in het bedrijfsleven (als zelfstandigen en werknemers) nog altijd ondervertegenwoordigd vergeleken met mensen in de publieke sector, maar hun aandeel neemt wel toe.⁶ In de categorie lageropgeleiden zijn zelfstandigen politiek ook meer betrokken dan publieke werknemers. In de (semi-)publieke sector hebben de hogeropgeleiden aanzienlijk meer affiniteit met de politiek. Ze zijn van alle onderscheiden categorieën ook het meest tevreden over politiek en bestuur.

Hoger opgeleide zelfstandigen achten zich het meest op de hoogste van de Europese politiek (56%), particuliere werknemers het minst (27%). Bij de drie opvattingen over Nederland

en Europa, onderin tabel 3.3, zien hoger opgeleide zelfstandigen ook het meest de voordelen van de EU voor Nederland. Vooral bij de werknemers springen bij de opvattingen over Europa de verschillen in opleidingsniveau in het oog. De lageropgeleiden achten de komst van werknemers uit andere EU-landen per saldo veel minder van voordeel (15-16% tegenover 36-38% bij de hogeropgeleiden) en zien de EU vaker als bedreiging van de nationale identiteit (57-60% vs. 32-38%).

In het 21-minutenonderzoek is ook de bedrijfstak van werkzaamheid bekend en er zijn voldoende respondenten per bedrijfstak om afsluitend ook daarop nog een blik te werpen. De verschillen zijn vaak aanzienlijk. Zo volgt in de detailhandel 19% dagelijks het politieke nieuws en bij de overheid (niet zijnde politie en krijgsmacht) 41% (en 52% van wie in de journalistiek werkzaam is). Van de werkenden in het transport en de opslag kent 11% zichzelf voldoende invloed op het bestuur van Nederland toe, tegen 32% van wie in de juridische dienstverlening werkzaam is. In de detailhandel acht 17% de komst van Europese werknemers per saldo van voordeel, in de tussen- en groothandel en in de landbouw en visserij is dat 35%. Van de werkenden in het onderwijs en de horeca ziet 31% respectievelijk 32% een Europese bedreiging van de nationale identiteit tegenover 58% en 63% van hen die in het transport en de opslag respectievelijk de krijgsmacht werkzaam zijn. Verschillen tussen bedrijfstakken worden doorgaans wel kleiner, maar verdwijnen niet als rekening wordt gehouden met de economische posities en opleidingsniveaus. In de betreffende analyses blijven veelal ook de verschillen in economische posities bestaan, maar over de hele linie blijft opleidingsniveau het meest onderscheidende kenmerk.⁷

4 Met dank aan McKinsey voor het beschikbaar stellen van de data. De hier gebruikte vragen zijn at random voorgelegd aan een deel van de respondenten. De minst bezette cel in tabel 3.3 bevat 610 respondenten.

5 P. Dekker en R. Smit (1997), Ondernemers politiek veel actiever dan hun werknemers. *Forum* 3/19: 46-49.

6 I. van Egmond (2006). *Boeren, burgers en zakenlui*. Den Haag: VNO-NCW (Forum).

7 De grote uitzondering is het met anderen praten 'over hoe het anders moet in Nederland', waarvoor het opleidingsniveau geen verschil maakt, of er nu wel of geen rekening wordt gehouden met de bedrijfstak en economische positie van de ondervraagde. Dat sluit niet uit dat er binnen bedrijfstakken wel opleidingsverschillen bestaan. Zo voeren binnen de overheid (uitgezonderd politie en krijgsmacht) hogeropgeleiden dit soort gesprekken duidelijk meer dan lageropgeleiden (61% vs. 46%).

Samenvattend

Groepen werkenden verschillen en hun economische positie is daarbij van belang. Zelfstandigen zijn politiek meer betrokken en meer voor Europa; publieke en particuliere werknemers verschillen ook, maar dat is waarschijnlijk meer een kwestie van niveau (en richting) van de genoten opleiding dan puur van het werkzaam zijn in de marktsector of de (semi-)publieke sector. Afgaande op hun geringere politieke betrokkenheid en politieke zelfvertrouwen en hun geringe overeenstemming met hoger opgeleide werknemers van de overheid (zoals beleidsambtenaren) zullen lager opgeleide werknemers eerder te weinig aandacht van de politiek krijgen dan zelfstandigen. De in het begin van dit hoofdstuk opgevoerde vergelijkingsgroep van uitkeringsontvangers staat ongetwijfeld nog verder weg van de politiek.

4 ECONOMISCHE VERWACHTINGEN

In hoofdstuk 2, tabellen 2.2 en 2.3, zagen we dat de waarderingen voor verschillende aspecten van het leven betrekkelijk stabiel waren. De verwachtingen voor de komende twaalf maanden waren echter beduidend negatiever, met name over de economie en de politiek. Maar waarop baseren burgers hun verwachtingen? Hoe motiveren ze deze? In hoeverre zijn de waarderingen voor verschillende aspecten van de samenleving bewust of onbewust gerelateerd? De enquêtes en de focusgroepen kunnen meer licht werpen op deze vragen.

De betekenis van cijfers

Allereerst benutten we de focusgroepen om inzicht te krijgen in waarop mensen hun waarderingen en verwachtingen baseren. De deelnemers aan de focusgroepen maken, net als de respondenten van de enquêtes, een onderscheid tussen hun persoonlijke leven (waarover ze tevreden zijn) en de bredere maatschappij (waarover ze minder tevreden zijn). Voor die bredere maatschappij – de samenleving, de economie, de politiek – twijfelen veel deelnemers tussen een 5 of een 6, en stellen ze zich de vraag of de balans net moet doorslaan naar een voldoende of naar een onvoldoende. Anderen geven onvoldoendes aan al deze aspecten. Maar waarom bijvoorbeeld de Haagse politiek een wat hoger of juist wat lager cijfer krijgt dan de economie wordt niet duidelijk.

Al in de vorige kwartaalberichten melden wij dat de oordelen en waarderingen van deelnemers aan de focusgroepen veelal voortkomen uit persoonlijke ervaringen. Met name lageropgeleiden zeggen vooral op hun gevoel af te gaan. Toch zijn de deelnemers over het algemeen in staat om – in algemene termen, en vanuit ervaringen en mediaberichten – hun cijfer te beargumenteren. Dit is evenwel eenvoudiger voor hun waardering voor de persoonlijke financiële situatie en voor de Nederlandse economie dan voor de Haagse politiek en de Nederlandse samenleving.

Zo geeft een joviale en goedgebekte vrouw op stellige wijze een 1 voor de Nederlandse samenleving. Wanneer haar echter wordt gevraagd om haar antwoord toe te lichten, blijkt dat een moeilijke opgave:

“Ja (zucht). Ik, ehh... Ja, ik kan hier heel... Ik schaam me te veel mee. Te veel negatieve dingen van de

mensen. Ik weet het anders niet. Dat ik daarom een 1 geef.”

En nadat de groepsleidster haar nader naar de negatieve dingen vraagt:

“Ja, te veel dingen om me heen. Dat zie ik, hoor ik...

Dus daarom heb ik, ja, heb ik zo'n eentje gegeven.”

Desgevraagd wordt de vrouw wat concreter:

“Mijn dochter werkt in een winkel, die is shopmanager. Nou, die komt met verhalen thuis waarvan ik denk: waar gaat dit naartoe. Ikzelf op de tram, dat ik ook zo iets heb van: waar gaat dit ook naartoe. Het gedrag van de mensen...”

Ook heeft ze negatieve toekomstverwachtingen voor de samenleving, die eveneens maar moeilijk te onderbouwen zijn.

“D'r wordt heel veel beloofd, maar ze komen niets na. Daarom zie ik het voor komend jaar weer slechter gaan, want er komen nu weer nieuwe dingen op tafel van de regering, en dan denk ik van: hmmm, maak je borst maar nat. Ja noem es wat... Nou ben ik het even kwijt. Ik had toevallig van de week weer iets gehoord met het nieuws. Maar ik ben het even... En dan had ik ook weer zo iets van: ja! Maar het zal allemaal wel.”

Haar onvrede en negatieve toekomstverwachtingen zijn een opstapeling van negatieve ervaringen van haarzelf en van mensen om haar heen, die moeilijk zijn samen te brengen onder een gemeenschappelijke noemer. Dit maakt haar onvrede en verwachtingen niet minder reëel, maar lijkt te duiden op een wat algemener en diepliggender stemming.

Over de economie lopen de waarderingen – voordat de kredietcrisis in september om zich heen greep in Nederland – wat uiteen. Dit leidt onder verschillende groepen tot interessante discussies en waarnemingen.

In de focusgroepen geeft geen van de hogeropgeleiden een onvoldoende aan de huidige staat van de economie, maar een deel van de lageropgeleiden wel. Sommigen vinden dat Nederland het goed doet, gezien de lage werkloosheid ('laagste sinds jaren') en de hoge welvaart. Anderen wijzen echter naar de economische crisis. De mensen die een onvoldoende geven baseren hun oordeel op de problemen die beleggers hebben, op de benzineprijs en de boodschappen, en niet in de laatste plaats op berichten van kranten en tv. Ook uit eerdere focusgroepen bleek al dat sommige res-

pondenten hun waardering voor Nederland baseren op een vergelijking met andere landen, terwijl anderen pertinent weigeren dit te doen. Onder de lageropgeleiden in Amsterdam komt het tot een discussie:

- A: “Internationaal staat NL zo slecht nog niet. We hebben weinig werkloosheid, altijd economische groei, we hebben onze grondstoffen nog.”
- B: “Het lijkt allemaal mooi. Dat komt allemaal mooi voor, maar...”
- A: “Maar we zitten in de top 5 rijkste landen van de wereld! Waar hebben we het over?”
- B: “Zie jij het dan?”
- C: “Ik voel het ook niet.”
- B: “Ik merk het niet hoor!”
- C: “Ik ook niet.”

In augustus is de verwachting dat de Nederlandse economie het niet beter, en waarschijnlijk slechter gaat doen. De deelnemers verschillen van mening of een termijn van twaalf maanden niet een te korte periode is om de economie merkbaar achteruit te zien gaan. Onder de hogeropgeleiden in Amsterdam ontspint zich een boeiende discussie:

- A: “Ik denk dat de economie in de toekomst slechter wordt. Dat kan niet anders. Met de banken, de staten, met de olieprijs, met de productiecijfers die je ziet langskomen – ja, 't gaat achteruit. Tegen een recessie aan. Dat is natuurlijk altijd slecht maar het heeft ook voordelen. De markt wordt nu wel heel erg gespannen...”
- B: “Het is een golfbeweging.”
- A: “Ja, en het is goed om een golfbeweging te hebben. Er zitten positieve en negatieve kanten aan. Het is slecht voor de werkgelegenheid, maar het is goed voor bedrijven want er worden nu belachelijke eisen gesteld vanuit de werknemers, waar ze mee weggelaten dus dat maakt het voor hun terecht, maar voor werkgevers is het niet goed. Dus ik denk dat het heel veel slechter wordt (met de economie).”
- C: “Ja, in Engeland is het toch al zover.”
- D: “Ik hoop dat het beter wordt, maar dat is omdat ik best wel positief ben over hoe het er in Nederland aan toegaat, zelfs als je kijkt naar de regering, waar niet een partij in zit waar ik op zou stemmen, ook die doen het gewoon prima. Ik denk dat Nederland zich best wel weet te ontworstelen aan bijvoorbeeld de huizenprijzen in Amerika. Er werd van te voren gesteld dat dat ons zou raken, maar dat valt dus reuze mee.”

- A: “Ja, maar het heeft een vertraagd effect. Het duurt gewoon twee jaar voordat dat ons raakt.”
- D: “Ja, maar de situatie in Amerika was natuurlijk heel anders met het weggeven van leningen, daarbij worden burgers letterlijk getroffen, dat soort banken hebben wij al niet.”
- E: “Jawel.”
- A: “Jawel, de banken die de leningen verstrekt hebben zijn ook onder andere ook Nederlandse banken.”
- E: “De Nederlandse banken hebben er ook kapitalen in, dus dan krijg je automatisch dat onze economie, de wereldeconomie, erdoor geraakt wordt.”
- A: “De inflatie is nu al belachelijk hoog. De olieprijs worden hoger, waardoor alle prijzen stijgen.”
- D: “Misschien dat ik er nu anders over denk.”

In Den Bosch wordt door de hogeropgeleiden de angst voor economisch mindere tijden eveneens geschetst. Deze lijkt meer gebaseerd op nationaal en internationaal nieuws dan op de eigen portemonnee:

“Dat hele gedoe met die bankcrisistoestand, huizenverkoop... Dan zie je Amerika en dan zie je Engeland, en dan denk je ook: het komt dichterbij. En dan hoor je de regering daarop reageren door te zeggen: de btw moet maar omlaag, want de koopkracht gaat achteruit. Daaruit leid ik af: ja het gaat slechter. Kijk ik naar mezelf, dan denk ik van: ja, ik betaal meer aan de pomp. Maar ja, weet je, ik ben tevrede.”

Economie en de eigen portemonnee

In hoofdstuk 2 zagen we voor drie aspecten van de samenleving dat burgers aanzienlijk pessimistischer waren over de nabije toekomst: de eigen portemonnee, de Haagse politiek en – vooral – de nationale economie. Mogelijk is er een verband tussen de drie. Eerst onderzoeken we de relatie tussen de mening over de economie en de persoonlijke financiële situatie; de volgende paragraaf gaat in op het verband tussen de meningen over de politiek en de persoonlijke financiële situatie.

“Maar we zitten in de top 5 rijkste landen van de wereld! Waar hebben we het over?”

Tabel 4.1 Waarderingen van de economie en de persoonlijke financiële situatie, bevolking van 18+, 2008

de persoonlijke financiële situatie	Nederlandse economie	
	onvoldoende (1-5)	voldoende (6-10)
• onvoldoende	22	9
• voldoende	78	91
totaal	100	100

Bron: COB 2008/3

Uit tabel 4.1 blijkt dat mensen die een voldoende (6-10) geven aan de Nederlandse economie eerder geneigd zijn om dat ook te doen voor de persoonlijke financiële situatie: 91% van de tevreden doet dit, in vergelijking tot 78% van de ontevreden. De verschillen zijn echter klein, mede doordat mensen over het algemeen tevreden zijn met hun persoonlijke financiële situatie.

In tabel 4.2 zien we een sterker verband tussen de verwachtingen voor de Nederlandse economie en de persoonlijke financiële situatie. 34% van de mensen die verwacht dat het beter zal gaan met de Nederlandse economie, verwacht ook een verbetering van de eigen financiële situatie. Van de mensen met een negatieve verwachting van de economie is dit slechts 14%: zij verwachten eerder een verslechtering van de eigen financiën (31%) dan de andere groepen (10% en 17%). Er is dus een positief verband tussen de verwachtingen voor de nationale economie en verwachtingen voor de persoonlijke financiële situatie. Het is echter van belang om dit verband niet als oorzakelijk te interpreteren. We weten niet of tevredenheid en verwachtingen voor de economie de andere sferen beïnvloeden, of vice versa. Het is zeer wel mogelijk dat een onderliggende publieke stemming verklaart waarom mensen

over verschillende aspecten negatief (dan wel positief) gestemd zijn. Hoe dan ook, de kwantitatieve analyses wijzen op een verband. Maar onderkennen burgers ook zelf dit verband?

Met de eigen financiële situatie zijn de meeste deelnemers aan de focusgroepen wel tevreden. Dit weerspiegelt de (relatief) hoge waardering in tabel 2.2. Hun verwachtingen voor de komende twaalf maanden worden echter wat voorzichtiger geformuleerd. De meeste deelnemers verwachten dat de verslechterende economie slechts van beperkte invloed zal zijn op het eigen leven. Hun inkomsten zullen wel gelijk blijven, maar de prijzen stijgen. Ze passen hun leven er echter op aan. Zo stelt een gevangenisbewaarder:

“Zo simpel denk ik nu al: dan maar morgen geen chocoladebol van het weekend. Dan haal ik toch gewoon gevulde koeken? Ook lekker hoor, prima!”

In Den Bosch komen deelnemers met de suggestie om voorlopig maar één keer per jaar naar de Efteling te gaan in plaats van twee keer. Ook in Amsterdam zien we deze houding:

“Je gaat zeker wel bewuster leven. Motorrijden is een hobby van mij, alleen die hobby staat nu een tijdje stil en ik pak wat vaker de fiets, omdat ik dat dan toch ook eigenlijk wel leuk vind. En dat scheelt me ook in mijn portemonnee, want, tja, je rijdt ook

Tabel 4.2 Verwachtingen van de economie en de persoonlijke financiële situatie, bevolking van 18+, 2008

de persoonlijke financiële situatie	Nederlandse economie		
	gaat slechter	hetzelfde	gaat beter
• gaat slechter	31	10	17
• hetzelfde	54	71	49
• gaat beter	14	19	34
totaal	100	100	100

Bron: COB 2008/3

geregeld langs die benzinepompen en de laatste weken zag je de prijzen daar wel weer dalen, maar er hebben getallen opgestaan..., daar werd ik niet vrolijk van.”

De meesten verrichten kleine aanpassingen in hun persoonlijk leven, maar verwachten weinig grote gevolgen van de economie op hun persoonlijk leven. Ze anticiperen erop. Grote aankopen als een huis worden vanwege de onzekerheid uitgesteld en burgers trekken zich terug uit de beleggingswereld.

“Ik beleg niet meer. Ik vind het te onzeker, je hoort van zoveel banken die failliet gaan.”

Met name de hogeropgeleiden zien weinig problemen voor hun eigen financiën: ze beschouwen de economische neergang als onderdeel van de conjunctuur, die op termijn wel weer bijdraait. Hoewel ze voor zichzelf weinig gevolgen verwachten zien veel deelnemers, met name de lageropgeleiden, wel gevolgen voor anderen. De verwachting is dat ‘mensen die op het randje zitten’ de gevolgen van de economische crisis wel degelijk in hun portemonnee gaan merken.

“Het [de verslechterende economie – SCP] is niet zozeer een probleem voor mijzelf, maar ik zie het probleem wel voor een andere groep mensen. Dan is het toch best wel lastig. En dan is het best prettig als je geholpen wordt aan alle kanten, maar uiteindelijk is het dus geen goede zaak als je kinderen hebt en je bent afhankelijk van de giften van andere mensen. (...) Het zou eigenlijk zo moeten zijn dat jij van jouw inkomen normaal je kind kunt opvoeden.”

Economie en (Haagse) politiek

In tabel 4.3 zien we hoe de waardering van de economie zich cijfermatig verhoudt tot die van

de Haagse politiek. Een meerderheid van de mensen die een voldoende geven aan de Nederlandse economie (61%) geeft deze ook aan de Haagse politiek, terwijl maar 11% van de mensen dat doet die een onvoldoende geven aan de Nederlandse economie. De twee zijn sterk aan elkaar gerelateerd, sterker dan de Nederlandse economie en de eigen financiële situatie.

De verwachtingen van de Nederlandse economie en de Haagse politiek zijn eveneens sterk gerelateerd (zie tabel 4.4). Omdat slechts een marginaal deel van de respondenten verwacht dat de Nederlandse economie vooruit zal gaan, moeten we deze kolom voorzichtig interpreteren. Maar zelfs wanneer we de groep die denkt dat het slechter zal gaan met de economie vergelijken met de groep die denkt dat het ongeveer hetzelfde zal gaan, zien we grote verschillen: in de eerste groep verwacht een ruime meerderheid (65%) dat het ook slechter zal gaan met de Haagse politiek, terwijl van de tweede groep slechts een kleine minderheid (18%) die verwachting deelt.

Ook in dit geval kunnen we uit de kruistabellen niet opmaken of de waarderingen en verwachtingen voor de economie en de politiek oorzakelijk aan elkaar verbonden zijn. Uit de focusgroepen kunnen we opmaken of burgers zelf een verband zien tussen hun opvattingen over economie en politiek. Voor de tevredenheid met de economie en met de politiek worden verschillende argumenten gebruikt, en de twee worden in eerste instantie niet aan elkaar gerelateerd. Desgevraagd geven de deelnemers evenmin expliciet antwoord op de vraag of politiek en economie elkaar beïnvloeden. Ze stellen dat de economie en de politiek op elkaar ingrijpen (‘communicerende vaten: alles heeft met alles te maken’). Zo suggereren beide groepen van lageropgeleiden dat door

Tabel 4.3 Waarderingen van de economie en de Haagse politiek, bevolking van 18+, 2008

de Haagse politiek	Nederlandse economie	
	onvoldoende (1-5)	voldoende (6-10)
• onvoldoende	89	39
• voldoende	11	61
totaal	100	100

Bron: COB 2008/3

Tabel 4.4 Verwachtingen van de economie en de Haagse politiek, bevolking van 18+, 2008

de Haagse politiek	Nederlandse economie		
	gaat slechter	hetzelfde	gaat beter
• gaat slechter	65	18	9
• hetzelfde	34	81	62
• gaat beter	1	2	29
totaal	100	100	100

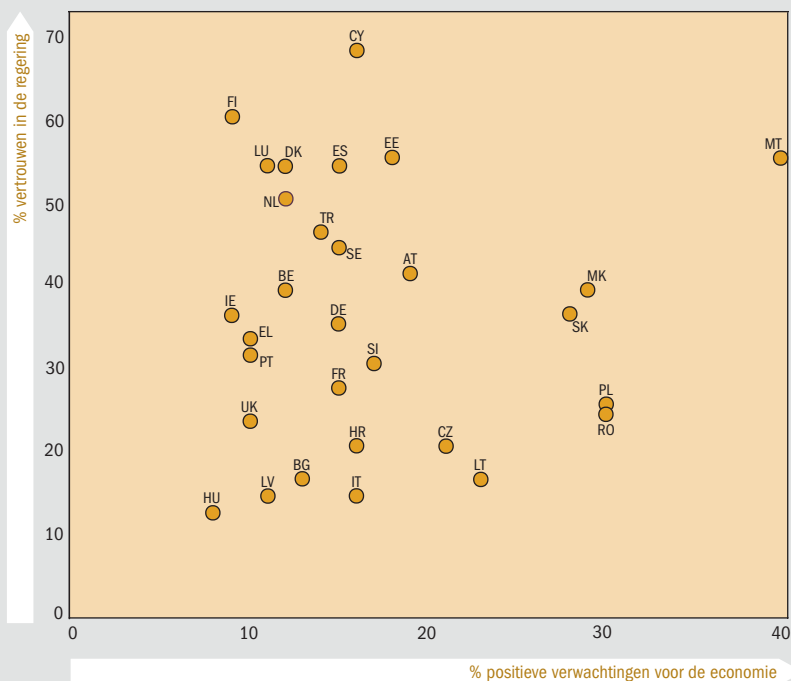
Bron: COB 2008/3

de economische crisis de belastingen omhoog zullen moeten ('dat geld moet toch ergens vandaan komen'). De Haagse politiek wordt in elk geval niet als de oorzaak van de economische ontwikkelingen beschouwd, maar wel als de plek die beleid kan en moet voeren om met eventuele achteruitgang om te gaan. Al met al lijken de deelnemers zich maar in beperkte mate bewust van een oorzakelijk verband tussen hun tevredenheid met en verwachtingen over de twee sferen. Dat ze toch empirisch aan elkaar gerelateerd blijken, wijst daarom eerder

op een algemene grondhouding over de maatschappij.

Het verband tussen waarderingen en verwachtingen voor economie en politiek zien we ook terug in een vergelijking van Europese landen. Figuur 4.1 zet de lidstaten van de EU uit naar het vertrouwen in de economie en het vertrouwen in de regering. In bijna alle landen zijn er meer mensen negatief dan positief gestemd over de economie, en in de meeste landen geldt dit ook voor de politiek. Zoals we in het tweede kwartaalbericht al rapporteerden

Figuur 4.1 Verwachtingen voor de economie^a en vertrouwen in de regering^b, EU-landen, 2008

a Percentage van de bevolking dat verwacht dat het economisch de komende 12 maanden beter wordt.

b Percentage van de bevolking dat vertrouwen heeft in de regering.

Bron: Eurobarometer 69.2 (2008); gegevens ontleend aan de rapportage (ec.europa.eu/public_opinion/index_en.htm)

heeft Nederland een relatief hoog niveau van vertrouwen in de regering. Het vertrouwen in de economie is echter gemiddeld. Uit figuur 4.1 komt geen patroon naar voren; er lijkt geen verband tussen het niveau van vertrouwen in de economie en dat in de regering.

Wanneer we echter kijken naar de veranderingen in het vertrouwen in het laatste halfjaar (zie figuur 4.2), dan zien we wel degelijk een verband tussen veranderingen in vertrouwen in de economie en veranderingen in vertrouwen in de politiek. Figuur 4.2 toont dat in nagenoeg alle landen het vertrouwen in de economie tussen het najaar van 2007 en het voorjaar van 2008 is gedaald. Naarmate het vertrouwen in de economie in een land sterker is gedaald, is het vertrouwen in de politiek er eveneens sterker gedaald dan wel minder sterk gestegen.

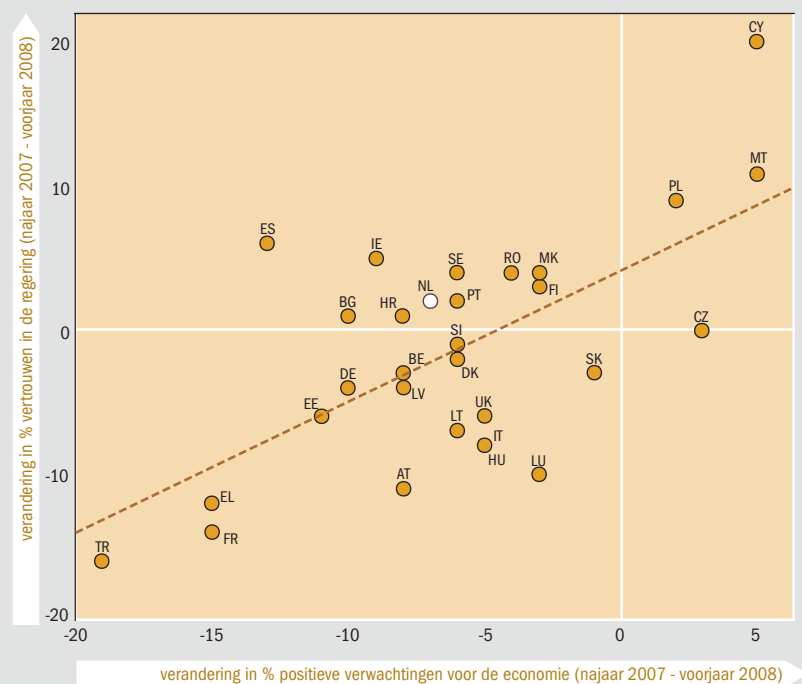
De bovenstaande bevindingen wijzen op de mogelijkheid dat een verslechterende publieke stemming over de economie leidt tot toene-

mend onbehagen over de eigen financiële situatie en over de Haagse politiek. Anderzijds is het evengoed denkbaar dat er op termijn een kentering ontstaat: wanneer de economische onzekerheid zou aanhouden, kunnen burgers deze compenseren door hun hoop en vertrouwen te vestigen op de overheid. De peilingen waarover we hier rapporteren komen echter te vroeg om een dergelijke kentering te kunnen waarnemen (namelijk voor de financiële crisis in september 2008 stevig doorzette). Het zal interessant zijn om te zien hoe de tevredenheid met economie en politiek in het vierde kwartaal zich ontwikkelt.

Van waarderings naar verwachtingen

Wie zijn het nu die pessimistisch zijn over de toekomst? Zijn het degenen die de huidige situatie hoog waarderen, die vrezen dat het achteruit zal gaan? Of zijn het degenen die al ontevreden zijn, die hun lijn doortrekken en menen dat het slechter wordt? Uit de enquêtes

Figuur 4.2 Verandering van de verwachtingen voor de economie^a en het vertrouwen in de regering^b, EU-landen, najaar 2007–voorjaar 2008

a Percentage van de bevolking dat verwacht dat het economisch de komende 12 maanden beter wordt.

b Percentage van de bevolking dat vertrouwen heeft in de regering.

Bron: Eurobarometer 69.2 (2008); gegevens ontleend aan de rapportage (ec.europa.eu/public_opinion/index_en.htm)

blijkt het tweede: wie ontevreden is over de huidige situatie, is ook pessimistischer over de ontwikkelingen in de nabije toekomst. 18% van de mensen die een voldoende geven aan de politiek in Den Haag verwacht dat het de komende twaalf maanden slechter zal gaan. Van de mensen die een onvoldoende geven is dat maar liefst 67%. Voor de Nederlandse economie zijn deze percentages respectievelijk 45% en 81%. Voor de eigen financiële situatie is dit verschil wat kleiner: 20% van de groep die een voldoende geeft en 34% van de groep die een onvoldoende geeft verwacht een verslechtering van de eigen situatie.

Dit wordt bevestigd door de focusgroepen. Deelnemers die hun waardering uitspreken trekken deze lijn door naar de toekomstverwachtingen; deelnemers die voorzichtig en genuanceerd oordelen doen dit ook voor hun toekomstverwachtingen; en ontevreden deelnemers hebben ook pessimistischer verwachtingen voor de toekomst. Zo blijkt de trambestuurster die het laagst mogelijke cijfer – een 1 – gaf aan de samenleving, eveneens te verwachten dat het in de toekomst nog slechter zal gaan. Een huisvader die een onvoldoende geeft aan alle onderdelen van de maatschappij verwacht op al deze gebieden een verslechtering. Bij beiden zien we een syndroom van onvrede, dat zich uit op verschillende wijzen.

Samenvattend

Kortom, er zijn verschillende aanwijzingen dat de waarderingen voor diverse aspecten van de samenleving meer een uiting zijn van een algemene, publieke stemming dan een strikt rationele afweging. Ten eerste is het voor burgers moeilijk om hun waardering te motiveren. Ten tweede blijkt er een discrepantie tussen de verwachtingen voor de nationale economie enerzijds en die voor de eigen portemonnee anderzijds: hoewel maar liefst 51% denkt dat de nationale economie slechter zal gaan, denken slechts weinigen daarvan dat hun eigen financiële situatie eronder zal lijden. Ten derde blijkt er empirisch een aanzienlijk verband te zijn tussen tevredenheid en verwachtingen voor de economie en de politiek, hoewel burgers dit zelf niet zien of maar deels onderkennen. Ten vierde zijn juist tevreden burgers optimistischer over de toekomst dan ontevreden burgers. Tot slot blijkt uit landenvergelijkend onderzoek dat veranderingen van het vertrouwen in de economie samengaan met veranderingen van het vertrouwen in de politiek. Bij een deel van de bevolking is de stemming te duiden als een maatschappelijk onbehagen. Dit betreft met name sommige lageropgeleiden, die over veel aspecten van de samenleving ontevreden zijn en nog slechtere toekomstverwachtingen daarover hebben.

5 PERSOONLIJKE TOEKOMSTVERWACHTINGEN

In hoofdstuk 2 en hoofdstuk 4 zijn de verwachtingen die mensen hebben voor de komende twaalf maanden aan de orde gesteld. Hieruit blijkt onder meer dat de waarderingen die men geeft aan diverse aspecten van de samenleving niet zozeer losstaand en objectief tot stand komen maar meer een uiting zijn van maatschappelijk onbehagen. De vraag is waar dat onbehagen op stoelt. Een aanzet tot een antwoord geven we in dit hoofdstuk. In de literatuur wordt gesteld dat onzekerheid over de (eigen) toekomst een bron van onbehagen is (Elchardus en Smit 2002: 46).¹ Om hier meer inzicht in te krijgen hebben we in de focusgroepen de vraag voorgelegd hoe men het eigen leven ziet in de toekomst en dat van eventuele kinderen en kleinkinderen. Hoe is het leven over zo'n twintig jaar?

In de eerste instantie reageren mensen lacherig en onwennig als hun wordt gevraagd hoe ze verwachten dat hun leven er over twintig jaar zal uitzien. En die sfeer verdwijnt niet geheel. Mensen geven duidelijk aan dat ze het moeilijk vinden vooruit te kijken, 'dat is een ver-van-mijn-bed-show!'. 'Ik denk niet zover vooruit', is het eerste antwoord. Enkelens zeggen niet zover vooruit te willen kijken, omdat ze nu met gezondheidsproblemen worstelen. Anderen zien er het nut niet van in, omdat het leven zo onvoorspelbaar is. Het tweede antwoord ligt in de sfeer van wat men hoopt. Vaak heeft dit betrekking op gezondheid, woonomstandigheden en relaties (zie het verslag van Schothorst en Ter Berg, vermeld in de Verantwoording).

"Dan hoop ik dat ik goed ter been ben en in mijn tuintje kan zitten."

"Dan hoop ik dat ik al tien jaar van mijn pensioen genoten heb en dan heb ik al mijn hobby's nog."

"Dan woon ik op een appartement met een groot terras, want ik wil gaan reizen."

"Dan is mijn leven wat relaxter, meer tijd voor vrienden en familie."

"Ik hoop dat ik dan nog met mijn beestjes [reptielen] bezig kan zijn."

"Dat ik oma mag worden en dat ik gezond blijven niet teveel mensen verlies."

Ook als de gespreksleider expliciet vraagt naar verwachtingen blijven veel mensen antwoorden in termen van hoop. Een respondent zegt te streven naar verbetering in het leven. Mensen zijn over het algemeen positief over de toekomst, ook over de toekomst van eventuele (klein)kinderen. Men ziet de eigen kinderen als capabel, veelbelovend en in staat wat van hun toekomst te maken. De meesten zien de toekomst wat dat betreft met vertrouwen tegemoet.

Wel is hierin verschil tussen de lager en hoger opgeleide groepen. De hogeropgeleiden zijn veelal positief gestemd en zien ook kansen in de toekomst, zoals een oude dag slijten in Zuid-Europa. Voor hun kinderen zien ze mogelijkheden om in het buitenland te wonen en te werken. De lageropgeleiden twijfelen vaker aan de toekomst, zien meer negatieve aspecten. In de eigen toekomst heeft men nog wel vertrouwen, maar over de volgende generatie zijn de twijfels veel groter. De negativiteit verschilt sterk onder de lageropgeleiden; die varieert van enige onzekerheid tot een ronduit somber beeld.

Die somberheid hangt af van de mate waarin maatschappelijke problemen in dat toekomstbeeld worden opgenomen. Deze hebben heel weinig betrekking op hun eigen toekomst; het gaat vooral om de volgende generaties. Lageropgeleiden noemen macro-ontwikkelingen vaker dan hogeropgeleiden, vooral wat betreft financiële problemen en baanonzekerheid. Twee andere maatschappelijke problemen die mensen voor de toekomst zorgen baart zijn de intolerantie en korte lontjes en criminaliteit en (zinloos) geweld. Over deze problemen wordt gezegd dat ze meer voorkomen in de Randstad, maar men heeft er ook buiten de Randstad last van. Een vierde thema dat veel aan de orde komt is de jeugd, die in die intolerante wereld opgroeit, veel meer alcohol drinkt en speelt met computers in plaats van op straat. Hieronder is een discussie in een lager opgeleide groep weergegeven:

A: *"Ik hoop voor mijn kleinkinderen dat de toekomst er goed uitziet maar hoe ik het nu zie gebeuren... Niet alleen financieel maar ook hoe de mensen met elkaar omgaan. De mentaliteit en alles eromheen. Daar ben ik wel bang voor, dat voor hen niet is weggelegd wat ik heb gehad. Vroeger was het bij*

¹ M. Elchardus en W. Smit (2002), Anatomie en oorzaken van het wantrouwen. Brussel: Vubpress.

ons buiten botje tik, elastieken, hinkelen, knikkeren, dat zie je nu allemaal niet. De kinderen zitten nu allemaal achter de computer.”

B: “Maar is dat slechter dan?”

C: “Ze spelen computerspelletjes na, elkaar doodschiëten, ze zijn zeven jaar!”

[..]

D: “Zoals dat op die scholen er aan toe gaat, dat is niet met de handen, maar met wapens. Mijn jongste weet zich aardig te redden, maar mijn oudste niet. En ook met werk, als je kijkt naar de werkeloosheid, hoe zullen zij het straks krijgen? Ik weet het niet. Ik hoop dat het beter wordt, maar ik weet het niet.”

E: “Ik zie de Nederlandse maatschappij erg amerikaniseren. Het wordt steeds individualistischer. Je krijgt steeds meer onbegrip en afstandelijkheid omdat mensen gescheiden in groepen leven. Dat is juist niet wat we hebben opgebouwd in Nederland.”

Hoe zie je de toekomst van je zoontje?

C: “Ik denk niet zoveel, ik leef van dag tot dag. Ik maak me niet druk over twintig of 25 jaar. Als ik hem nu maar goede kansen kan geven en een spaarpotje voor hem maak.”

F: “Ik ben blij dat mijn pensioen straks binnenkomt. Maar ik maak me ook zorgen, ik heb niemand. Wie komt je straks wassen en voor je koken, wie kijkt er dan nog naar je om? Ook omdat die sociale samenhang wegvault. Ik ken mijn burens niet, en over drie jaar zijn er weer nieuwe en die ken ik dan ook niet door al dat verloop.”

En jij? Hoe denk jij erover?

B: “Ik maak me helemaal geen zorgen, ik denk dat het alleen maar beter wordt. Dan heb ik het over werk, financiële situatie en of je gelukkig bent. Ik denk dat het wel goed zit.”

A: “Maar jij denkt er niet over na, denk ik.”

B: “Jawel.”

A: “Nou dat komt niet zo over.”

E: “Als ik kinderen krijg gaan die het juist hard krijgen, denk ik. Mijn ouders waren van voor de jaren zeventig en het kon niet op, met de caravan eropuit, Europa door. Ik hoor ook nog bij de generatie die het luxe heeft, zeg maar. Maar mijn kinderen gaan te maken krijgen met de Aziatische concurrentie, een andere wereldorde. Harder werken, langer werken. Dat hadden mijn ouders en ik niet, maar over twintig jaar wel. Om vier uur een borreltje pakken in het Vondelpark, ik denk dat die tijd dan over is. Japanners werken tot acht uur 's avonds, in Amerika werken ze ook op zondagochtend.”

Over de jeugd in een hoger opgeleide groep:

A: “Er is minder zorg voor elkaar, en meer geweld en agressie. Maar kinderen zijn ook meer streetwise, leren daarmee omgaan. En ze hebben meer mogelijkheden, materieel meer.”

B: “Maar ze moeten te snel volwassen zijn. Ze moeten op straat op hun woorden letten, je kan niet zomaar alles zeggen of je roept agressie op.”

C: “Ja, dat klopt, ze hebben geen tijd meer om kind te zijn.”

[..]

B: “Ze gedragen zich zogenaamd heel volwassen, maar ze nemen geen verantwoordelijkheid.”

D: “Nou, ze zijn wel intelligent, maar emotioneel niet volwassen.”

Opvallend is dat er zowel onder de hoger- als onder de lageropgeleiden mensen zijn die deze ontwikkelingen als zorgelijk zien en verwachten dat ze sterker zullen worden in de toekomst, maar ook mensen die denken dat de veranderingen niet zo erg zullen zijn. Over de jeugd stellen zij dat iedere tijd eigen normen en waarden kent en dat mensen erin meegroeien:

A: “Ik denk dat de kinderen en kleinkinderen meegroeien met de veranderingen in de maatschappij. Zij gaan er straks makkelijker mee om dan wij nu kunnen inschatten. Zij groeien erin mee, voor hen is het normaal.”

B: “Ze zijn ook mondiger dan wij, niet in de negatieve maar in de positieve zin. Door de opleidingen die ze volgen en door de hele samenleving. Wij werden vroeger nog wel eens dom gehouden, maar dat zijn dingen die nu eigenlijk niet meer voorkomen. Maar zij vinden hun weg wel.”

Weer anderen zien helemaal niet zoveel veranderen:

Maar hoe denk je dat de wereld zal worden?

A: “Ik denk dat het uiteindelijk allemaal niet zoveel verandert. Het gaat misschien wat achteruit, dan weer wat vooruit, het is altijd actie-reactie. Ik hoorde jou al zeggen zeven magere jaren, zeven vette jaren, nou zoiets. Het zal uiteindelijk een beetje hetzelfde zijn; er komen nieuwe technologische en weet ik wat voor ontwikkelingen, en ook daar zullen mensen tegenin gaan en het niet mee eens zijn, zoals dat vroeger ook ging, maar ik denk dat er uiteindelijk niet zo heel veel verandert.”

Het leven van jullie kinderen zal ongeveer zijn zoals nu?

B: *“Ja, ik denk dat er meer gemak is, als ik zie wat voor ontwikkelingen er hebben plaatsgevonden sinds mijn jeugd. Ik denk dat de koopkracht gestaag zal blijven groeien. Misschien maken we af en toe een dipje mee, soms zal het ook stilstaan, maar per saldo zal de welvaart groeien.”*

[...]

C: *“En goed, dan gaat het slechter, mensen bouwen daar wel een schild voor op, en dan gaat het leven toch wel weer door.”*

Een ander verschil tussen de lager- en hogeropgeleiden is de mogelijkheid die zij zien om hiertegen in te gaan. Hogeropgeleiden zien bijvoorbeeld een grote rol weggelegd voor ouders in de opvoeding van hun kinderen en relativeren wat dat betreft de invloed van maatschappelijke problemen op hun kinderen: je hebt het zelf in de hand. Dit verklaart dan ook grotendeels hun positievere toekomstbeeld. Ook onder de hogeropgeleiden zijn er mensen die krapte op de arbeidsmarkt zien en de concurrentie daar. Maar zij hopen dat hun kinderen wat dat betreft de mogelijkheden van Europa zullen gebruiken.

Zie je een ander leven voor je kinderen dan jij hebt gehad? Hoe ziet de wereld eruit waarin je kinderen gaan opgroeien?

A: *“Goh, volgens mij ligt het voor een groot deel aan de ouders en ik heb natuurlijk de illusie dat ik een goede moeder word.”*

Dus je hebt daar zelf een groot aandeel in?

A: *“Ja, zeker.”*

B: *“Ik ga straks terug naar Suriname. Mijn kinderen hebben het hier prachtig, huisje-boompje-beestje.”*

C: *“Ja, natuurlijk maak ik me zorgen over de toekomst en waar we met z'n allen naar toe gaan. Maar ik ben het roerend met haar eens dat ouders een grote invloed hebben op hun kinderen en ik probeer zo goed en kwaad als het gaat mijn normen en waarden aan mijn kinderen over te dragen. Maar die verschuiven ook in de tijd. Toen ik opgroeide waren dingen ook anders dan nu.”*

En later in het gesprek:

D: *“Er worden nu minder drugs gebruikt dan tien jaar geleden, las ik laatst. Het gaat om de ouders van tegenwoordig. Als je je kind opvoedt, moet je je normen en waarden overdragen aan je kind. Toen*

ik dertien was rookte ik wel eens een jointje, maar ik ben niet veranderd in een junk. Ik zie het wel positief. Ik wil gelukkig getrouwd zijn en kinderen en een goede arts worden en mensen helpen. Ik heb niet zoveel zorgen, het is allemaal niet zo eng. Je voedt gewoon je kinderen op en geeft ze normen en waarden mee die bij die tijd passen. [...]”

E: *“Ik denk dat mijn kinderen er goed aan doen om gebruik te maken van Europa. Het wordt hier erg krapjes, niet zozeer in wonen als wel in hoe mensen moeten vechten om hogerop te komen. En dan moet je je kansen groter maken.”*

Bovendien lijken de zorgen minder diep te zitten. Het volgende gesprek vond plaats in een groep hogeropgeleiden. Hoewel eerder en later wel weer zaken als minder werkgelegenheid en de verzakelijking en individualisme werden genoemd met betrekking tot de eigen toekomst, is dat blijkbaar niet top-of-the-mind. Want even later verloopt het gesprek als volgt: Zijn er ook macro-ontwikkelingen die in jullie leven zullen gaan spelen?

A: *“Ik laat het komen.”*

B: *“Mijn dochter fietst elke dag langs een stille dijk, wel met een groepje, maar je denkt wel eens er zal maar wat gebeuren, hoe ga ik daarop dan reageren?”*

C: *“Ik maak me zorgen over dat ik op 2-hoog woon, als ik dan die trappen niet meer op kan, hoe makkelijk krijg je dan een ander huis?”*

Dat is wel allemaal micro hé, opkomst van China?

D: *“Ik denk dat we het hier heel goed hebben, anders ga je wel vechten voor je rechten.”*

B: *“Ja, dat zie ik niet snel gebeuren.”*

Hoewel maatschappelijke problemen dus wel een rol spelen in de gesprekken, maar vooral bij de lageropgeleiden, menen sommigen ook dat hun eigen kinderen zich daar wel doorheen kunnen slaan. Vooral degenen die al kinderen hebben roemen de goede opleiding, het zelfvertrouwen, de goede capaciteiten van hun kinderen en zeggen er vertrouwen in te hebben dat zij prima terecht zullen komen. Men ziet dus wel bedreigingen voor toekomstige

**Minder individualistisch,
meer gezamenlijkheid?**

generaties, maar veel minder voor eigen kinderen. Bovendien is dat uiteindelijk niet wat het geluk bepaalt.

Als jullie aan de toekomst denken zijn werk en opleiding belangrijk, wat nog meer?

A: "Geluk en levensvreugde."

(Unanieme instemming)

En waar hangt dat mee samen? Moet je dat zelf creëren of hangt dat met andere dingen samen?

B: "Nee dat moet je zelf creëren!"

C: "Ja echt, moet je je kind maar meegeven!"

Oké, maar net zei [E] dat de maatschappij harder wordt?

B: "Ja, maar je maakt je kind zelf ook harder."

C: "En die groeit daarin mee!"

D: "Ja, ik ben ook niet bang voor mijn dochter, die zal haar eigen plekkie echt wel vinden."

En naast negatieve ontwikkelingen zien enkelen ten slotte ook wel dat een en ander zou kunnen keren in positieve zin. Enkele citaten:

"Nou ik denk dat het spiritueler wordt. Dat er na al die computertijden wel een omslag komt."

"Maar er is ook een onderstroom van jongeren die zich verzetten tegen de verkillung. Waarom zo negatief? De mensen verzetten er zich vanzelf tegen."

"Ik denk dat het minder individualistischer wordt, dat dat terug zal gaan naar meer gezamenlijkheid."

Samenvattend

Gevraagd naar hoe hun eigen leven eruit ziet over een jaar of twintig, spreken mensen hun hoop en wensen uit, maar kunnen zij nauwelijks met verwachtingen komen. Hogeropgeleiden zijn net als bij de andere onderwerpen positiever gestemd; zij zien meer kansen en mogelijkheden voor zichzelf dan lageropgeleiden. Als de toekomst van (klein)kinderen aan de orde komt, worden macro-ontwikkelingen betrokken in het toekomstbeeld. Lageropgeleiden zien meer maatschappelijke problemen en verwachten hiervan ook meer invloed op hun eigen leven en dat van volgende generaties. Hogeropgeleiden noemen ook wel macro-ontwikkelingen, maar zij zien vaker naast problemen ook zaken in positieve zin veranderen. Bovendien dichten zij zichzelf meer sturingskracht toe waar een negatieve richting wordt voorzien. Maar wat hun eigen kinderen betreft zijn de lageropgeleiden ook positief; zij zien zelden gevolgen van de maatschappelijke problemen die ze noemen voor hun eigen kinderen. Hoewel de toekomstige generaties hiermee te maken zullen krijgen, denkt men, zien zij van hun eigen kinderen vooral de capaciteiten. Dit maakt dat zij over hun persoonlijke toekomst positiever gestemd zijn dan het geheel. Toch zien mensen wel degelijk problemen in toekomstig Nederland. Het optimisme over verbetering van de Nederlandse samenleving in de toekomst bleek in 2004 al niet groot.² Afwezigheid van persoonlijke zorgen over de toekomst betekent dus niet dat maatschappelijk onbehagen ontbreekt. De spanning van massaal persoonlijk geluk enerzijds en massale zorgen over de maatschappij anderzijds lijkt hiermee ook door te klinken in de toekomstbeelden. Dat plaatst vraagtekens bij de in het begin van dit hoofdstuk vermelde veronderstelling van Elchar-dus en Smit dat maatschappelijk onbehagen een uiting is van persoonlijke zorgen over de toekomst.

² P. Schnabel (2004), Het zestiende Sociaal en Cultureel Rapport kijkt zestien jaar vooruit. In: In het zicht van de toekomst. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, p.70.

VERANTWOORDING

Achtergrond

Het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB) wordt gedaan door het Sociaal en Cultureel Planbureau in opdracht van de Voorlichtingsraad (VoRa) en heeft de volgende doelstellingen:

1. Het kabinet voorzien van actuele informatie over ontwikkelingen in opvattingen in de bevolking over maatschappelijke en politieke problemen en doeleinden, inclusief gegevens over algemene tevredenheid en onbehagen en zo mogelijk signaleringen van groepen die 'negatief' opvallen.
2. Het informeren van politiek en publiek met uitvoeriger analyses van deze onderwerpen om Nederland in de tijd en internationaal te kunnen plaatsen en verscheidenheid binnen de Nederlandse samenleving in kaart te brengen en te duiden.
3. Een bijdrage leveren aan de publieke discussie over maatschappelijke en politieke problemen en doeleinden door relativering en uitdieping van enquêtegegevens over de publieke opinie met behulp van vergelijkende analyses en kwalitatief onderzoek.

Het onderzoek resulteert in kwartaalrapporten, gebaseerd op enquêtes en kwalitatief onderzoek in het betreffende kwartaal, en een jaarlijkse verdiepende studie, gebaseerd op het gecombineerde materiaal van vier kwartalen, literatuur en secundaire analyses van door anderen verzamelde gegevens.

In de loop van 2008 zal het SCP een nulversie van de verdiepende studie uitbrengen waarin wordt ingegaan op methodologische aspecten en de COB-pilot van eind 2007.

Onderzoek in het derde kwartaal van 2008

Er is een kwartaalenquête gehouden en er is focusgroeponderzoek gedaan.

Het enquêteonderzoek is uitgevoerd door Marketresponse Nederland op een steekproef van personen van 18 jaar en ouder uit zijn bestand 'De Onderzoek Groep'. Dit onderzoekspanel is samengesteld op basis van telefonische werving en maakt geen gebruik van zelfaanmeldingen. De respondenten ontvangen in principe geen vergoeding. Ook voor deelname aan de COB-enquête is niet betaald. Uit het panel zijn 1460 respondenten telefonisch geselecteerd, van wie er tussen 7 juli

en 11 augustus 2008 1059 de vragenlijst volledig hebben ingevuld (813 via internet en 246 schriftelijk). De gemiddelde invultijd van de online vragenlijst was ruim 24 minuten. Tenzij anders vermeld zijn in dit rapport de resultaten gewogen op sekse, leeftijd, opleiding en internetgebruik. De weegfactor varieert van 0,62 tot 2,06 en de weegefficiëntie is 96%, resulterend in een effectieve steekproef van 1013. De respondenten beoordeelden de enquête op een schaal van 1-10 met gemiddeld een 7,3; 5% gaf een onvoldoende en 95% een voldoende.

Het focusgroeponderzoek is uitgevoerd door Ferro en Veldkamp. Beide bureaus voerden een gesprek met een groep lageropgeleiden en met een groep hogeropgeleiden, Veldkamp in 's Hertogenbosch op 26 augustus en Ferro in Amsterdam op 27 augustus. De gesprekken duurden ongeveer twee uur en bestonden uit een algemene ronde over de Nederlandse samenleving, het invullen en bespreken van enkele vragen uit de kwartaalenquête over tevredenheid en verwachtingen en een ronde over de eigen toekomst. Wat in het voorliggende rapport is vermeld over de focusgroepen is ontleend aan de onderstaande rapportages van de onderzoeksbureaus en eigen waarneming van de SCP-onderzoekers.

Rapporten, beschikbaar op www.scp.nl/publicaties:

- Petra van Laar, *Onderzoekstechnische verantwoording Burgerperspectieven 2008, 3^e kwartaal*. Leusden: MarketResponse, augustus 2008 (projectnummer 14014).
- Judith van Male, *COB focusgroepen derde kwartaal 2008: Amsterdam*. Amsterdam: Ferro, september 2008 (projectnummer 3063).
- Yolanda Schothorst en Judith ter Berg, *COB focusgroepen derde kwartaal 2008: 's Hertogenbosch*. Amsterdam: Veldkamp, september 2008 (projectnummer P4948).